

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

EBÛ TÂLİB el-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE
MAKÂMLAR

(YÛKSEK LİSANS TEZİ)

M. Nurullah AYDIN

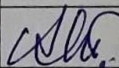
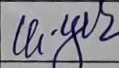
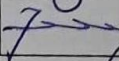
Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ali TENİK

ŞANLIURFA – 2018

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

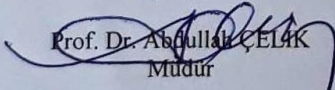
Enstitünüz Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı 165230001 numaralı Mehmet Nurullah Aydın'ın hazırladığı "Ebû Tâlib el-Mekki'nin Kûtü'l-kulûb Adlı Eserinde Makâmlar" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması, 04/05/2018 tarihinde, saat 10.15'te yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

04/05/ 2018

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Ali TENİK	Kabul	
Üye	Doç. Dr. Abdulvahap YILDIZ	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Said MERMUTLU	Kabul	

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

04/05/2018

Prof. Dr. Abdullah ÇELİK
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı: : Mehmet Nurullah Aydın
Öğrenci Numarası : 165230001
Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Ana Bilim Dalı
Programı : :Yüksek Lisans
Başlık (Türkçe): : Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kûtü'l-Kulûb Adlı Eserinde Makâmlar

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen yüksek lisans tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 90 sayfalık kısmına ilişkin, 17/05/2018 tarihinde şahsım/ danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı %12'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığımı ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığımı, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

17/05/2018

Mehmet Nurullah AYDIN

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 17/05/2018

Dr. Öğr. Üyesi Ali TENİK
Danışmanın

ÖNSÖZ

Hamd, insanlara şah damarlarından daha yakın olan Allah'a mahsustur. Salât ve selâm Makâm-ı mahmudun sahibi Muhammed Mustafa (s.a.v)'nın, ehlinin, tevhîd makâmına ulaşmış ve ulaşmayı gâye edinen Allah dostlarının ve tüm mü'minlerin üzerine olsun.

Allah'ın kitabında ve Peygamberinin sünnetinde sıkça değinilen kavramlardan bazıları da şüphesiz tevbe, sabır, şükür, rızâ, zühd, tevekkül, recâ, havf ve mahabbet kavramlarıdır. İşte bu kısa çalışmada tasavvuf tarihi içerisinde önemli bir makâm sahibi olan, meşhur sûfî Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* adlı eseri esas alınarak bu kavramlara tasavvufî bir çerçeveden yaklaşılmaya çalışılmaktadır.

el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde makâmlar adını taşıyan bu kısa çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kısaca çalışmanın anahatları ve el-Mekkî'nin yaşadığı dönem olan hicrî 4. asır/miladî X. asırda, ilmî ve siyasî duruma gözetilmektedir. Birinci bölümde, kısaca el-Mekkî'nin hayatı ve *Kûtü'l-kulûb* adlı eserine değinilmekte, el-Mekkî'nin bu kitabında bahsettiği konular özet olarak sunulmaktadır. İkinci bölümde ise; çalışmamızın asıl gâyesi olan Ebû Tâlib el-Mekkî'nin tasavvufî makâmlardan kabul edilen tevbe, sabır, şükür, rızâ, zühd, tevekkül, recâ, havf ve mahabbet makâmları Arap dili de esas alınarak onun bu makâmlarla ilgili görüşlerine, *Kûtü'l-kulûb* adlı eseri esas alınarak yer verilmektedir.

Bu çalışmanın oluşması ve şekillenmesinde gerekli yardım ve desteğini benden esirgemeyen, bilimsel tenkit ve tecrübeleriyle beni daha ileri bir ilmi seviyeye ulaştırmaya çalışan, benden hiçbir yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Dr. Öğretim üyesi Ali TENİK, ayrıca benden ilimlerini esirgemeyen mesai arkadaşlarım Arş. Gör. Selim YILMAZ, Arş. Gör. Orhan AYAZ, Arş. Gör. Mahmut SABUNCU, Dr. Öğr. Görevlisi Adnan MAMO, müderris İbrahim HANEK ve Öğr. Görevlisi Abdülhakim ÖNEL hocalarıma teşekkür ederim.

Mayıs – 2018

Mehmet Nurullah AYDIN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
ÖZET.....	IX
EBÛ TÂLİB el-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE MAKÂMLAR.....	IX
ABSTRACT	X
THE STATIONS IN ABU TALİB AL-MAKKİ'S WORK QUT	X
AI-QULUB	X
KEY WORDS	X
GİRİŞ	1
1. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Yaşadığı Dönemde İlmî Ve Siyasî Durum	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN HAYATI VE KÛTU'L-KULÛB ADLI ESERİ..	5
1. 1. Hayatı	5
1. 2. el-Mekkî'ye Yapılan Eleştiriler.....	7
1. 2. 1. Kûtü'l-Kulûb'ün Muhtevâsı	9
1. 2. 2. Geçimi Anlatan Âyetler	9
1. 2. 3. Gece ve Gündüz Virdlerine Dair Âyetler	10
1. 2. 4. Bir Gün Ve Gecede Emirlerden Farz, Faziletlerden Mendûb Olan Mürîdin Âmelleri	10
1. 2. 5. Sabah namazından Sonra Müstahab Olan Zikir ve Âyetler.....	10
1. 2. 6. Namaz Vakitleri.....	12
1. 2. 7. Kur'ân Tilâvetinin Fazileti	12
1. 2. 8. Tefsîr.....	13
1. 2. 9. Gâfillerin Sıfatları	14

1. 2. 10. Kur'ân'ın Tilâvet Şekli	14
1. 2. 11. Faziletli Gün Ve Geceler	15
1. 2. 12. Cuma Namazı	15
1. 2. 13. Oruç	15
1. 2. 14. Nefis Muhâsebesi Ve Vakte Ria'yet.....	16
1. 2. 15. Mürîd İçin Virdlerin Mâhiyeti	16
1. 2. 16. Nefsin Tanımı Ve Âriflerin Vecdlerde Tasarrufu	16
1. 2. 17. Müşâhede Ehlinin Mürâkebesi	18
1. 2. 18. Mürîdler İçin Gerekli Hususlar.....	18
1. 2. 19. Kalbin Sıfatları ve Kalp Ehli İçin Havâtırın Tafsilatı.....	19
1. 2. 20. el-Mekkî'ye Göre Farz Olan İlim	20
1. 2. 21. el-Mekkî'de Âlimlerin Tasnifi.....	21
1. 2. 22. İslam'ın Beş Temel Esası	23
1. 2. 23. İman, İslam ve Kalp.....	24
İKİNCİ BÖLÜM	26
EBÛ TÂLİB EL-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE	
MAKÂMLAR.....	26
2.1. Makâmın Tanımı.....	26
2. 1. 1. Makâmın Şartı	27
2. 1. 2. Makâm İle Hâl Arasındaki Farklar	27
2. 1. 3. Tasavvufî Makâmlar	28
2. 2. Kûtü'l-kulûb'ta Makâmın Tasnifi	29
2. 3. Mürâkebenin Tanımı	30
2. 3. 1. Kûtü'l-kulûb'ta Mürâkebe Makâmları	31
2. 4. Yakîn Makâmları	34
2. 5. Kûtü'l-kulûb'ta Yakîn Makâmları	34
2. 5. 1. Tevbe Makâmı	36
2. 5. 1. 1. Sûfilere Göre Tevbe Makâmı	37
2. 5. 1. 2. Sûfilere Göre Sahih Tevbenin Şartları.....	38
2. 5. 1. 3. Kûtü'l-kulûb'ta Tevbe Makâmı	40
2. 5. 1. 4. Kûtü'l-kulûb'ta Nasûh Tevbe	41
2. 5. 1. 5. Kûtü'l-kulûb'ta Ma'siyet	44
2. 5. 2. Sabır Makâmı.....	45
2. 5. 2. 1. Sûfilere Göre Sabır Makâmı	46
2. 5. 2. 2. el-Mekkî'ye Göre Sabır Makâmı.....	47

2. 5. 2. 3. el-Mekkî'ye Göre Sabrın Kısımları	48
2. 5. 3. Şükür Makâmı	50
2. 5. 3. 1. el-Mekkî'ye Göre Şükür Makâmı.....	52
2. 5. 4. Recâ Makâmı	54
2. 5. 4. 1. Havf Makâmı	54
2. 5. 4. 2. el-Mekkî'ye Göre Havf ve Recâ Makâmları	55
2. 5. 5. Zühd Makâmı.....	59
2. 5. 5. 1. Kûtü'l-kulûb'ta Zühd Makâmı	60
2. 5. 6. Tevekkül Makâmı.....	63
2. 5. 6. 1. Kûtü'l-kulûb'ta Tevekkül Makâmı.....	63
2. 5. 7. Rızâ Makâmı.....	66
2. 5. 7. 1. el-Mekkî'ye Göre Rızâ Makâmı.....	67
2. 5. 8. Mahabbet Makâmı	69
2. 5. 8. 1. Kûtü'l-kulûb'ta Mahabbet Makâmı	69
2. 5. 8. 2. Mahabbet Makâmında Olanların Sıfatları	71
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	77

KISALTMALAR

b.	: İbn, bin (Oğlu)
Bkz.	: Bakınız.
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Hız.	: Hazreti
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
r.anhâ.	: Radıyallahu anhâ
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Basım tarihi yok.
vb.	: Ve benzeri, ve benzerleri
vd.	: Ve diđerleri
y.y.	: Basım yeri yok.

ÖZET

EBÛ TÂLİB el-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE MAKÂMLAR

Bu çalışmada Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde değindiği tasavvufî meselelere özet olarak değinildi. Yine bu eseri esas alınarak, tasavvuf ilmine göre Allah'a giden yolda önemli birer menzile olan tasavvufî makâmlardan tevbe, sabır, şükür, rızâ, zühd, tevekkül, recâ, havf ve mahabbet makâmlarının, lüğavî ve istilahî anlamları da dikkate alınarak incelendi.

Sûfîlerin birer makâm olarak saydığı mürâkebe ve yâkin kavramlarını, Ebû Tâlib el-Mekkî onların aksine genel olarak makâmları mürâkebe ve yakîn olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mürâkabe makâmları diye isimlendirdiği makâmlar aslında makâm olmayıp tasavvufî makâmlara hazırlık nevindedir. O, mürâkabe makâmlarıyla mürîdi yakîn makâmlarına başlamak için hazırlamaktadır. Onun için asıl olan tevhîd makâmına çıkmak olup, bu makâma çıkmak için de yakîn makâmları diye isimlendirdiği tevbe, sabır, şükür, rızâ, zühd, tevekkül, recâ, havf ve mahabbet makâmlarını başta Kur'ân ve Sünnet olmak üzere bu konuda ma'rifet ehlinin görüşlerini de dikkate alarak açıklamaktadır.

Anahtar Kelime: el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, makâmlar, yakîn, mürâkabe, Tasavvufî Kavramlar.

ABSTRACT

THE STATIONS IN ABU TALIB AL-MAKKI'S WORK QUT "AI-QULUB"

In this study, the mystical (Sufi) issues that Abu Talib al-Makki handled in his work, *Qut al-Qulub*, were briefly addressed. Besides, the lexical and terminological meanings of some mystical maqams stations, which is an important manzil on the way to Allah, such as tawba, patience, gratitude, consent, ascetism, tawakkul, hope, fear and affection were also examined based on this work.

Abu Talib al-Makki in general divided maqams into two, muraqaba/observation and yaqin/certainty contrary to the Sufis who accept the concepts of muraqaba and yaqin as a maqam. What he called muraqaba maqams are actually not a maqam but a preparation for Sufi maqams. He prepares murid/disciple for commencing yaqin maqams through muraqaba maqams. The most important thing for him is to arise the tawheed maqam/the unity maqam. In order to reach that maqam, al-Makki explains yaqin maqams, namely, tawba, sabr, shukr, rida, zuhd, tawakkul, raja, khawf and muhabbah by taking opinions of people with ahl al-ma'rifah, especially Qur'an and Sunnah/the Prophetic Tradition into consideration.

Key words: al-Makki, *Qut al-Qulub*, maqam/the station, yaqin/the certainty, muraqaba/the observation, sufi terms.

GİRİŞ

Tasavvuf, en genel anlamda insanı “insan-ı kâmil” mertebesine ulaştırmayı gâye edinen bir yoldur. Akademik bir bilim dalı olan tasavvuf disiplini ise tasavvufi şahsiyetleri ve eserlerini çalışma kapsamına alır. Bu bağlamda bu çalışma, tassavufi bir şahsiyet olan Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l- kulûb* adlı eserinde ele aldığı tassavufi makâmlara ilişkin tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve mahabbet kavramlarını diğer tasavvufi eserlerdeki yorumlarını da göz önünde bulundurarak tahlile tabi tutmayı amaçlamıştır.

Doğum tarihi bilinmemekle beraber vefat tarihi hicri IV. asır/miladi X. asır olan, Mekke ve günümüz Irak devletinde yaşamış olan Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996)'nin tasavvufi açıdan önemli ve karmaşık bir konu olan makâmlarla ilgili görüşleri ele alındığı bu kısa çalışmada, esas konuya geçmeden önce, kısaca çalışmanın önem ve metodu üzerinde durulması uygun görüldü.

Bu kısa çalışmanın konusu, miladi X. yüzyılda Mekke ve Bağdat'ta yaşamış, aslen İran'ın Cebel bölgesinden olan Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde makâmlardır. el-Mekkî, bidât ve hürâfelerin yaygın olduğu bir dönemde, Allah'ın kitabı ve Resûlüllah (s.a.v)'in sünnetine son derece bağlı, tasavvufi bir kişiliğe sahip olan değerli bir şahsiyet olmasına rağmen maalesef İslam âleminde hakkettiği değeri görmeyen bir şahsiyettir.

Tasavvuf düşüncesinde önemli bir makâm sahibi olan Ebû Tâlib el-Mekkî'i gibi bir şahsiyetin, yaşadığı çağda hurafelerle kamufule edilen ve genel tasavvuf ilkelerinin dışına taşmış tasavvufi anlayışının özünü, büyük mescidlerde vaazlar vererek, kitaplar tasnif ederek ve Allah'ın kitabı ve Resûlüllah (s. a. v)'in sünnetini kendine dayanak edip insanlara sunma çabası içinde olmuştur. Bu çalışma, onun tasavvufî makâmlarla ilgili anlayışını bilimsel bir perspektiften değerlendirilip açıklanmayı hedeflemektedir. Bu kısa çalışmada el-Mekkî'nin, *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinde tasavvufa dair verdiği bilgiler kısaca özetlenecek ve özellikle onun tasavvufi makâm olarak belirttiği; tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve

mahabbet makâmı, öncelikle Arap dilindeki karşılıkları esas alınarak onun bu konudaki görüşü incelenecektir.

Bu kısa çalışmada belirli bazı tasavvufî terimler, belli bir şahsın görüşleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Onun için bu kavramalara yaklaşım tarzı problematiktir. Tasavvuf ilminde birer şifre niteliğini taşıyan makâmılar konusunu sadece bir şahs gözününe alınarak incelenmesi kolay olmayan bir yöntem olduğu inkâr edilemez. Çünkü tasavvufun ilk dönemi denilen zühd döneminden itibaren bu terimlerin kullanılmış olduğu ve her bir sûfinin bu terimlere farklı şekilde yaklaştığı bilinen bir gerçektir. Buna rağmen makâmılarla ilgili tasavvuf klasikleri denilebilecek ve herkesçe kabul edilen eserlere başvuruldu. Bu eseler temelinde kısa da olsa bazı tasavvufî makâmılar açıklanacaktır. Bu bağlamda el-Mekkî'nin yakîn makâmı diye isimlendirdiği; tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve mahabbet makâmılar açıklanacaktır.

Tasavvuf tarihinde sistematik olarak ilk kez makâmılar konusunu kaleme alan sûfilerin başında gelen el-Mekkî'nin, bu konuyu derli toplu bir şekilde ele alan ilk sûfî olduğu savunulabilir.

el-Mekkî için asıl amaç tevhîd makâmına ulaşmaktır. Zira eseri *Kûtü'l-kulûb*'u da bu minvalde isimlendirmiştir. Nitekim eserinin tam adı "*Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l mahbûb ve vesfî tarîki'l mürîd ilâ makâm-ı tevhîd*" olup, Türkçeye "tevhîd makâmına ulaştırmada sevgiliyle muâmelede ve mürîdin vasfında kalplerin azığı" şeklinde tercüme etmek mümkündür. Aynı zamanda o bu makâmılarla âdete Allah insanı denilebilecek ideal mürîd portresi çizmiştir. Kısaca onda esas olan mahbûba vuslâttır. Bu vuslâtı sağlamak adına da makâmılar onda birbiriyle bağlantılı bir şekilde incelenmiştir.

1. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Yaşadığı Dönemde İlmî Ve Siyasî Durum

Şahsiyetleri tanıma ve anlamada yaşadıkları dönemin özellikle siyasî ve ilmî özellikleri gözardı etmek, o şahsiyetlerle ilgili eksik bilgi ve hatta haksızlıklara varan ithamlara sebep olabilecek kadar kişiyi hakikatten uzak eğilimlere götürebilir. Nitekim bu kısa çalışmada konu edinen el-Mekkî'ye yapılan eleştirilerin bir kısmının menbâında, onun yaşadığı dönemin şartlarının gözardı edilmesinden kaynaklandığı kanısındayız. Onun için el-Mekkî'nin yaşadığı dönem olan Hicrî 4. asır/milâdî X. asır kısaca ele alınacaktır.

Hicrî 4. asır, Abbâsi hilafetinin her anlamda çöküşe geçtiği bir döneme denk gelmektedir.¹ Bu sürede siyasî otoritesi zayıflamış ve 8 halife görev yapmıştır. Emirlerin bu halifelerin otorite kaybını fırsata çevirmeleri emirliklerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Bu otorite boşluğunda devletin içinde ve dışında iç kargaşalar baş göstermiş, komutanlar hilafetten pay koparma yarışına girmişlerdir. Dolayısıyla hicri 4. asır İslam âleminin siyasi açıdan buhranlı ve istikrarsız olduğu bir dönemdir. İç ve dış nedenlerle sürekli güç ve itibar kaybeden Abbâsî Hilâfeti, bu asrın başından itibaren, merkezi gücün zayıflamasının neden olduğu güçlü otonom idarelerin ortaya çıkması ve Türk komutanlarının hilâfet merkezindeki nüfuzlarının artmasıyla çöküş sürecine girmiştir. Abbâsî Hilâfeti dağılma noktasına gelmiş ve idaresi altındaki bölgeler paylaşılmıştır. Bu devir, İslam âleminde hilafet merkezli otorite boşluğunun açıkça hissedildiği ve merkezi değil parçalı yönetimin var olduğu bir dönemdir.²

Dağılan merkezi otorite yerini aşağıdaki beyliklere bırakmıştır: Hicrî. 4. (miladi 10.) asırda Samaniler (261- 389/874-999) Horasan ve Maveraünnehir'de, Hamdaniler (317-394/929-1003) Musul, Halep, Irak'ın kuzeyi ve Diyarbakır' da, Gazneliler (351-582/962-1136) Afganistan (Gazne ve Pencap'ı içine alacak şekilde), Peşaver ve Horasan bölgesinde, Fatimiler Kuzey Afrika'da, İhşidler (323-358/935-969) Mısır ve Suriye'de, hükümranlığı bir asırdan fazla süren Büveyhiler (320- 447/932-1055) İran'da, Emeviler (138-422 /756-1031) Kurtuba'da kendi yönetimlerini oluşturmuşlardır. Halifeye bağlı sadece hilafet merkezi olan Bağdât kalmış, ancak bu da isimden öte gidememiştir.³

Bu asır, siyâsî karışıklıkların zirveye çıktığı ve sosyal dengelerin altüst olduğu bir asır olsa da, ilmi ve kültürel durum tam tersi yönde gelişmiştir. Şüphesiz ki, bunda halifenin sarayında çeşitli ilimlerde söz sahibi âlimleri bulundurmasını iftihar vesilesi addetmesi etkili olmuştur. Aynı zamanda Bağdat'ın stratejik bir konuma sahip olması da bu durumda etkili idi.

¹ Abdullah Emin, Ebû Alî el-Fârisî, *el-Muktetaf*, sy. 5, Kahire, 1952, s. 210, 211.

² İbn Tağrî Berdî, Cemalüddin Ebû'l-Muhâsin Yusuf, *En-nücümü'z-zâhire fî mülûkî Misre*, Kahire, Dâru'l-kütübü'l-misriyye, c. 3. s. 251.

³ İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali eş-Şeybânî, *el-Kâmi'l fî't-târih*, thk: Ömer Abdüsselam Tedmirî, Beyrut, Darü'l- kitabi'l-ârabî, 1997, c. 7, s. 157, 158; Miskeveyhi, Ebû Âlî Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l ümem*, Kâhire, 1919, c. 1, s. 351, 352; Hasen İbrahim Hasen, *Târihu'l-İslâmi's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Kahire, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1987, c. 3, s. 71-183.

Bağdat, âlimlerin toplandığı bir merkezdi. Zira Bağdat kültür çevresi, doğuda Horasan ve Ceyhun nehrinin yukarı tarafı olarak bilinen Mâverâünnehir bölgesine, batıda da Endülüs ve Afrika'ya kadar uzanıyordu. Bu kültürel ve sosyal beraberliğin, İslâm Arap kültürünün gelişmesinde hatırı sayılır bir tesire sahipti.

Bu kadar geniş bir coğrafyanın nispeten siyasî yekpareliği ilmî rekabeti de kolaylaştırdığı söylenebilir. Bu durum âlimler arasında müsademe-i efkârı önemli ölçüde besliyordu. Diğer taraftan emirler de âlim ve edipleri kendilerine çekmede yarışıyorlardı. Meclisleri ilmî münakaşalarla doluydu. Âlimlerin, ilmî açıdan ihtiyaç duydukları şeyleri karşılamanın yanı sıra onlara çokça malî imkân da sağlıyorlardı. Bu tür olaylar, ilmî ve kültürel sahanın zenginleşmesine ve genişlemesine gözle görülür bir biçimde etki ediyordu.⁴

Büveyhoğulları, âlimlere sağladıkları maddî imkânlar yanında vezir ve kâtiplerini de âlim ve şairlerden seçiyorlardı. Bu asrın edipleri, vezir, kadı, kâtip ve işçilerden daha meşhur idi. Büveyhoğullarının en meşhur ve aynı zamanda ilim ve edebiyata çok fazla hizmet etmiş olan emiri, Adududdevle (ö. 372/983) idi. Adududdevle, ilim meclislerine bizzat kendisi katılıyor, âlim ve edipleri kendine yakın tutarak, onları kitap telifine ve ilimle meşgul olmaya teşvik ediyordu.⁵

Bağımsız devletlerin oluşmasıyla birlikte her bir devletin başkenti adeta bir Bağdat hüviyeti arz ediyor, oralarda ilmin her dalında eşsiz âlimler yetişiyordu. Kısaca diyebiliriz ki: Hicri 4. asırda siyasî ve sosyal hayatın bunca olumsuzluklarına rağmen, ilmî ve fikrî hayat en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır.⁶

İşte *Kûtü'l-kulûb*'un yazarı Ebû Tâlib el-Mekkî böyle bir dönemde yaşamış, dönemindeki siyasî çalkantılara rağmen ilim yolunu tutan, ömrünü Allah yolunda vaazlar vererek ve kitaplar tasnif ederek geçiren büyük sûfilerden biri olma şerefine nâil olmuş ender şahsiyetlerden biri olarak bilinen büyük zatlardan biridir.

⁴ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'î*, nşr. Bedreddin Kahveci, Beşir Cuveycâfî, Beyrut: Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, 1984, c. 1, s. 25-26.

⁵ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-muşkile el-ma'rûfe bi'l-Bağdâdiyyât* (nşr. Salâhuddîn Abdullah et-Teykâvî), Bağdat, Vizaretu'l-Evkâf ve's-Suûni 'd-Diniyye, t.y., s. 15-16.

⁶ Abdurrauf Mahluf, *el-Bakillânî ve Kitâbuhu İcâzu'l-Kur'ân*, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1973, s. 63.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ TÂLİB el-MEKKÎ'NİN HAYATI VE KÛTU'L-KULÛB ADLI ESERİ

1. 1. Hayatı

Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî el-A'cemî el-Mekkî kaynaklarda zikredilmemekle birlikte soyunun büyük dedesi Hâris'e dayanmasından dolayı el-Hârisî, Arap olmadığı için el-A'cemî, Mekke'de uzun süre kaldığından el-Mekkî nisbelerine sahip, Ebû Tâlib künyesiyle meşhurdur. Ebû Tâlib aslen Bağdat ile Vasıt arasında yer alan İran'ın Cebel bölgesindedir.⁷

el-Üstâz, eş-Şeyh, el-Vâiz, el-Ârif, kaleme aldığı “*Kûtü'l-Kulûb*” adlı eserine nisbetle “Sahibü'l Kût” gibi vasıflarla da bilinen el-Mekkî, Mekke'de yaşamış, orada zâhid olmuş; daha sonra Basra'ya oradan da Bağdât'a gidip buraya yerleşerek vaazlar verip kitaplar tasnif etmiştir.⁸

⁷ el- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve ziyûluhu*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Baskı, 1996, c. 3, s. 303; İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzî, *el-Müntezem fî târihi'l ümemi ve'l mülûk*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Baskı, 1992, c. 14, s. 385; el-Yâfiî', Ebû Muhammed Afifüddin Abdullah b. Esa'd b. Ali b. Süleyman el-Yafîî, *Mirâtü'l-cinân ve İbretü'l Yekezân min hevâdisi'z-zaman*, thk. Halil Mansûr, Beyrut, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1. Baskı, 1997, c. 2, s. 323; İbni Kesir, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Amr b. Kesir el-Kureşî el-Basrî sümme ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ven-nihâye*, thk. Abdüllah b. Abdü'l Muhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 1. Baskı, 2003, c. 15, s. 467; Şemsüddin Ebü'l-Müzeffer, Şemsüddin Ebü'l Müzeffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdüllah el-ma'rûf bi sibtî İbnü'l-Cevzî, *Mirâtüz'zaman fî tevârihü'l a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd., Dimeşk, Dâru'r risâleti'l a'lemiyye 1. Baskı, 2013, c. 18, s. 91.

⁸ el- Yâfiî', c. 2, s. 280.

Başlangıçta riyâzat ve mücâhede, ömrünün sonlarında esrâr ve müşâhede sahibi olan el-Mekkî'nin hocası “eş-Şeyhü'l-kebîr, el-Ârifu Billah” lakaplarıyla bilinen Ebû'l-Hasan b. Sâlim'dir (ö. 350/961).⁹

el-Mekkî ile ilgili verilen bilgiler, Hâtîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1070) “*Târîhu-Bağdâd*” adlı eserinde verdiği bilgilerin aşağı yukarı tekrar edilmesinden ibarettir.¹⁰ el-Bağdâdî'nin aktardığı malumatlara göre, el-Mekkî, Basra'ya Ebü'l-Hasan b. Sâlim'in vefatından sonra gelmiştir.¹¹

Bazı tarih kaynaklarında ise; el-Mekkî'nin bizzat Ebü'l-Hasan b. Salim'den ders aldığı rivayet edilmiştir.¹² Yani onun hocası ile alakalı serd edilen rivayetler çelişkilidir. Bunun sebebi; “İbni Salim” künyesi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Salim ve kendisi gibi sûfî olan oğlu Ebî'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Salim¹³ için kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

el-Mekkî'nin hayatı ile alakalı eserlerin temeli el-Bağdâdî olduğuna göre ve el-Bağdâdî de tarih kitabında “Ebi'l-Hasan”¹⁴ künyesini zikrettiği için, el-Mekkî'nin hocası “oğul İbni Sâlim” olduğu mümkün olsa da el-Mekkî'nin *Kûtü'l kulûb* adlı eseri incelendiğinde hocasının oğul İbn Sâlim değil de “baba İbn Sâlim” olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu kitabının son bölümlerini fikhî meselelere ayıran el-Mekkî, “Ebû Abdullah'a sordum” “Ebû Abdullah'a dedim” gibi bizzat “Ebû Abdullah” künyesini zikretmiştir.¹⁵ Baba ile oğlun tam isimlerine bakıldığı vakit de Ebû Abdullah künyesi sadece babanın isminde geçtiği görülmektedir. Ancak; el-Mekkî'nin hocası ister baba olsun ister oğul olsun, ilim silsilesi Sehl et-Tüsterî'ye (ö. 282/817) dayanmaktadır. Çünkü oğul babasından aldığı ilmi mirası devam ettirmiştir.¹⁶

⁹ el- Yâfî', c. 2, s. 323.

¹⁰ Yazaki, Saeko Yazaki, *Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tasavvuf*, çev. İrfan Kelkitli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2016, s.45.

¹¹ el- Bağdâdî, c. 3, s. 303.

¹² el-Yafî, c. 2, s. 323.

¹³ es-Sülemî, Ebû Abdurrahman b. Hüseyin, *Tabakâtü's-sûfiyyei*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010, s. 312

¹⁴ el- Bağdâdî, c. 22, s. 135.

¹⁵ el-Mekkî, eş-Şeyh Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî Ebû Tâlib, *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-Mahbûb ve vasfî târiki müridi ilâ mâkâmi tevhd*, thk. Asım İbrahim el-Keyâlî, 1. Baskı, Lübnan, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009, c. 2, s. 463.

¹⁶ es-Sülemi, s. 312.

Hadis râvisi olarak da bilinen Ebû Tâlîb el-Mekkî, Ali b. Ahmed el-Missîsî (ö. 364/974) ve Ebû Bekr el-Mufidî'den (ö. 378/988) hadisler rivayet etmiştir. Kendisinden de Abdülaziz b. Ali el-Ezcî (ö. 446/1054) hadis rivayetini almıştır.¹⁷

Hicrî IV. asır tasavvuf anlayışında önemli bir yere sahip olan el-Mekkî'nin hayatı hakkında bize yeterli bilgi ulaşmamıştır. Nitekim meşhur sûfi tabakat kitapları yazarlarından *Nefehâtü'l-üns* yazarı Molla Câmî (ö. 898/1492) hariç,¹⁸ diğer tabâkât kitapları yazarları ondan bahsetmemişler. Mesela, Sülemî (ö. 412/1021), *Tabakâtü's-sûfiyye*; Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ*; Kûşeyrî (ö. 465/1072), *er-Risâle*; İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *Sıfatü's-safve*; Feridüddin Atâr (ö. 620/1220), *Tezkiratü'l-evliyâ*; İbnü'l-Mülakkîn (ö. 804/1401) *Tabakatü'l-evliya*; Şârâni (ö. 973/1565) *et-Tabakatü'l-kübrâ* ve Münâvî (ö. 1031/1621) *el-Kevâkibü'd-dürriyye* adlı tabâkât eserleri incelendiğinde, el-Mekkî diye bir zattan bahsedilmediği görülecektir.¹⁹

Basra'da da bir müddet ikamet eden el-Mekkî, daha sonraları Bağdat'a yerleşmiş ve ömrünün geri kalanını orada bir camide vaazlar vererek idame ettirmiştir.²⁰ H. 386 M. 996 yılında, Cemâzeyî'l âhir/Haziran ayında Bağdat'ta vefat eden el-Mekkî'nin kabri, Rusâfe camiinin yakınlarında açık bir yerde bulunmaktadır.²¹ Ancak, hangi tarihte doğduğuna ve ailesine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1. 2. el-Mekkî'ye Yapılan Eleştiriler

el-Mekkî'ye yapılan eleştirilerilerin temel kaynağı hayatı ile ilgili anlatılan bilgilerin menba'ı olduğu gibi aynı şekilde *Târîhu Bağdâd* adlı eserdir. Burada yapılan eleştiriler de iki kısımda incelenebilir: Birincisi; rivayet yoluyla sarf ettiği söylenen “şatâh/şathiye”²² nevinden kabul edilen, “Yaratılanlar üzerine

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezem fî târîhi'l ümem ve'l mülûk*, c. 14, s. 385.

¹⁸ el-Câmî, Molla Nureddin Abdurrahman b.Ahmed, *Nefehâtü'l-üns min hederati'l-küds*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, c. 1, s. 181.

¹⁹ Bilal Saklan, “EbûTâlîb el-Mekkî” *DİA*, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, c. 10, s. 239.

²⁰ el- Bağdâdî, c. 22, s. 135.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezem fî târîhi'l ümem ve'l mülûk*, c. 14, s. 385.

²² Şatah/şathiye: Arapçada شطحة/şathe çoğulu شطحات/şatahât; sözlükte üzerinde benlik kokusu bulunan, zâhiri itibariyle şerîata aykırı olan söz, ne kastedildiği zor anlaşılabilir sembolik anlam ifade eden kelimelere denilir. Tasavvûf istilâhında ise; kendinden geçen sûfinin gayr-i ihtiyari olarak sarf ettiği sözlere denilir. Bkz: Süleyman Uludağ, *Tasavvûf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012, s. 327, 328.

Yaratan'dan daha zararlısı yoktur.” sözü. İkincisi ise; eseri *Kûtü'l-kulû'b* ile ilgili yapılan tenkitlerdir.

Ömrünün sonlarında bir vaazında yukarıda zikri geçen sözü söylediği, hatta insanlar ondan böyle bir kelam ezberlediği, bunun üzerine insanların onu terk ettiği ve artık vaazlar vermediğini Ebû Tahir Muhammed b. Ali b. el-Allâf'tan nakille el-Bağdâdî *Târîhu-Bağdâd* adlı eserinde nakletmiştir.²³ Daha sonraki tarih kitaplarında da bu rivayet aynı şekilde tekrar edilmiştir.²⁴

Kût'un sahibine nispet edilen bu sözün kendisinden sadır olduğunu kabul etsek bile yine de onun değerinden hiçbir şey eksiltmez. Nitekim el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûb* adlı eseri Gazâlî (ö.505/1111) gibi İslâm ilim tarihinin tartışmasız kabul edilen şahsiyetler üzerinde etki bıraktığı ve bu eserini kendilerine kaynak olarak kabul ettikleri bilinmektedir.²⁵

Yine bu minvalde Bağdâdî'nin eserine almadığı, ancak tarih kitaplarında el-Mekkî'nin talebelerinden olan Ebü'l-Kasım b. Büşran'dan (ö. 415/1024) nakille şöyle bir olay anlatılır: “Ölüm döşeğindeyken şeyhimiz Ebû Tâlib el-Mekkî'nin yanına gittim ve bana vasiyet etmesini istedim.” O, “eğer hak üzere öldüğümü öğrenirsen cenazemin üzerine şeker ve badem atıp bu hâzık (değerli, uzman, saygın) içindir söyle. Ölüm anında elimi tut eğer elini sıkarsam bil ki hak üzere ruhumu teslim etmişim.” Talebesi de, el-Mekkî ölmek üzereyken elinden tutmuş, el-Mekkî de ruhunu teslim etmeden önce öğrencisinin elini sıkmış, bunun üzerine öğrencisi, cenazesi çıkarılınca vasiyetini yerine getirmiştir. Buna benzer bir olay Ebü'l-Hasan Mâverdî (ö. 450/1058) için de anlatılır.²⁶

Yukarıda zikredilen badem meselesini İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi şeriatın zâhirine son derece bağlı olduğu bilinen birisinin tarih kitabına alması, el-Mekkî'nin sarf ettiği bu sözden dolayı dinî şahsiyetine bir hâlel gelmediğine işaret olabilir. Çünkü İbnü'l-Cevzî, tarih kitabında bu kıssayı son olarak zikredip sanki el-Mekkî'nin hâk üzere vefat ettiğini kabul etmiştir. Aynı İbnü'l-Cevzî, “*Telbîsü İblis*” adlı eserinde sûfilere eleştirirken el-Mekkî'ye nisbet edilen “Allah'tan daha fazla

²³ el-Bağdâdî, c. 3, s. 303.

²⁴ İbnü'l Cevzî, *el-Müntezem fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, c. 14, s. 385; Ebü'l-Fidâ', c. 15, s. 467; Şemsüddin Ebü'l- Müzeffer, c. 18, s. 91.

²⁵ Şemsüddin Ebü'l-Müzeffer, c. 18, s. 91.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müntezem fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, c. 14, s. 385; ; İbn Kesir, c. 15, s. 467; Şemsüddin Ebü'l-Müzeffer, c. 18, s. 91; Âdem Mitz, c. 2, s. 58.

mahlûklara zararlı hiçbir şeyin olmadığını” sözünü zikretmiş neredeyse onu tekfir etmiştir.²⁷

Sonuç itibariyle el-Mekkî'nin ihtilafli olmakla birlikte (günümüzde var olan *İlmü'l-Kulûb* adlı bir eser ona nisbet edilmiştir.) günümüze ulaşan tek kitabı olan *Kûtü'l-Kulûb* adlı eseri incelendiğinde, Kitab'a ve Sünnet'e bu derece bağlı olan bir zata yukarıda zikredilen sözü nispet edip, onu bidâtçı sayıp tekfir etmek akl-ı selîme aykırı olduğu neticesi çıkarılabilir.

1. 2. 1. Kûtü'l-Kulûb'ün Muhtevâsı

Tasavvuf ilmini hem pratik hem de teorik yönlerinin detaylı bir şekilde incelendiği tartışmasız kabul edilen el-Mekkî'nin bu eserinde aslında İslâmî ilimlerden sadece tasavvûf değil; tefsir, ahlâk, fıkıh, hadis ve akâid gibi ilimlere dair de bilgiler verdiği *Kûtü'l-kulûb* adlı eser incelendiğinde ortaya çıkıyor. Bu kitabın muhtevâsı, Allah'ın istediği insan olan halifesini teşkil etmek, “Allah adamı” olabilmek için te'lif edildiği her insaf sahibi kimse için apaçık bellidir. Ayrıca bu eseri onun birçok ilimde uzman olduğunu kanıtlıyor.

Kırk sekiz fasıldan oluşan bu kitap, kendisine nispet edilen “*İlmü'l-Kulûb*” adlı eser istisna günümüze ulaşan tek eseri olduğu hiç tartışmasız kabul edilmiştir. “Tevbe” makâmından başlayıp “Tevhîd” makâmına ulaştırmayı gâye edinen eserin her bir faslının içeriği kısaca anlatılacak ki bu çalışmayı inceleyen herkes *Kûtü'l-kulûb* hakkında ma'lumat sahibi olabilsin.²⁸

1. 2. 2. Geçimi Anlatan Âyetler

Oldukça kısa olan bu fasılda el-Mekkî, tahmin edilebileceği gibi âhîret hayatını esas alan bazı âyetleri herhangi bir açıklama yapmadan İsrâ sûresinin 15. Âyeti ile başlayıp Enâm sûresinin 127. Âyetiyle konuyu bitirmiştir.²⁹

Müellif bâb başlığını maişetle ilgili kurmuşken altında zikrettiği âyetler ise âhirete dönüktür. Buradan hareketle onun için asıl olan âhîret hayatını Allah'ın muradınca garanti altına alabilmektir denilebilir. Zaten akıllı olan bir kimse için esas

²⁷ İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzî, *Telbîsu- İblis*, Dârü'l-fiker, 1. Baskı, Beyrut 2001, s. 148.

²⁸ Burada; 2009 yılında, Lübnan Beyrut'ta, Doktor Asım İbrahim el-Keyâlî'nin tahkiki ile Darü'l-kutubü'l-ilmiye tarafından iki cilt ve arapça olarak neşredilen, kitap esas alınarak içeriği kısaca anlatılacaktır.

²⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 11.

olan, âhiret hayatıdır. Çünkü bu hayata göre hareket edenin dünya hayatının da sağlıklı olacağından kuşku yoktur. Mesela israfın haram olduğunu bilen bir kimse âhireti için israf yapmaz, bunun sonucunda dünyada da muhtaç olmaz ve istenmeyen bir hayattan kurtulmuş olur. Yani âhiretini îmar eden dünyasını da îmar etmiş olur.

1. 2. 3. Gece ve Gündüz Virdlerine Dair Âyetler

Bu fasılda da birinci fasılda olduğu gibi herhangi bir açıklama yapılmadan âyet ile başlayıp âyet ile bu konuyu bitirip, kendisine göre virdlerden³⁰ bahseden âyetleri burada zikretmiştir.³¹

1. 2. 4. Bir Gün Ve Gecede Emirlerden Farz, Faziletlerden Mendûb Olan Mürîdin Âmeleri

Her ne kadar konu başlığında bir gün ve gecede mürîdin âmeli/yapması gereken diye başlık atılmışsa da burada o, sabah namazından önce ve sonra yapması gereken duaları zikretmiştir. Bu duaları da Hz. Peygamber (s.a.v)’e dayandırmıştır. Bu fasılda dikkat çekilen “fecrin iki reka’tı” tabiriyle sabah namazının sünnetini, “salâtü’l-ğedât (sabah namazı)” ibaresiyle de sabah namazının farzını kastetmesidir. Ona göre, sabah namazının sünneti sesli ve sessiz kılınabilir. Bu içtihadını da zikredilen iki hadis ile desteklemiştir.³² Bu bilgi el-Mekkî’nin âmelî yönünden herhangi bir mezhebe bağlı olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır.

1. 2. 5. Sabah namazından Sonra Müstahab Olan Zikir ve Âyetler

Bu fasılda el-Mekkî sanki üçüncü fasılda zikrettiği virdleri az görerek mürîdin yapması gerekeni biraz daha artırmıştır. Bu virdlerin temelini de âyet hadis ve seleften gelen rivayetlere dayandırmıştır. Mesela uzunca bir duayı Hızır (a.s.)’a dayandırıp onun için; yeryüzünün âlimi, abdâlların reisi, Allah’ın yeryüzündeki askerlerinden olduğunu dile getirmiştir.³³

O, her ne kadar “kitap uzamasın diye biz burada rivayetle gelen virdleri almadık” dese de beşten onuncu fasla kadar yine gece ve gündüz virdlerini

³¹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 12.

³² el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 13-15.

³³ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 16-18.

zikretmiştir.³⁴ Onun yirmi dört saat için tavsiye ettiği, mürîdin îfâ etmesi gereken virdleri yerine getirebilmek için mürîdin sürekli bunlarla meşgul olması gerekir. Buna rağmen bahsettiği şekilde mürîdin bunu edâ etmesi bir güne sığmayacak kadar fazladır.

Kulların en faziletli ibâdetinin “zikir” ve “fikir” olduğunu söyleyen el-Mekkî’ye göre; bir ibâdet biçimi olan zikrin sonucunda fikir ortaya çıkar. Fikir ise; “havf”/ilahî korku ile alakalıdır. Ona göre; zikir kuvvetli olunca müşâhede ortaya çıkar, bu da Allah’ın bahsettiği, “*Allah’ı ayakta iken, oturmuşken, yanları üzerine uzanmışken zikrederler.*”³⁵ Âyeti gibidir. O, “yakîn” olmadan “müşâhede” olamayacağını, yakînin ise îmanın ruhu olduğunu belirtir.³⁶ Yani; el-Mekkî’ye göre; zikir, havf ve müşâhede birbirleriyle doğru orantılı olup, zikir ve fikir ile müşâhedeye ulaşılabilir.

Tasavvûf ilminin temelini oluşturan zikir, Allah’ın isimlerini, sıfatlarını tekrarlayıp anlamaktan çok, O’nunla olan bağılılığı hem dil, hem de âmel olarak samimi bir şekilde yerine getirmektir.³⁷ Ayrıca zikri kalplerin âmellerinden sayan el-Mekkî, zikri yakîn makâmına dâhil etmiştir. Azalar ile yapılan âmeleri ise; “şükür” saymıştır.³⁸

Gündüz için yedi, gece için ise; beş vird zikreden el-Mekkî, ezan ile kâmet arasını ruku’, öğle ile ikinci arasını ise; Teheccüd namazına benzettiği ve “Gâflet namazı” diye isimlendirdiği, namaz ile ihyâ etmeyi tavsiye etmiştir.³⁹

O, yerine getirilmesini tavsiye ettiği bu virdlerle mü’minde olmaması gereken gâflet zilletinden kurtulup yakaza halinde olmayı amaç edinmiştir. Ona göre; farzlardan ve din kardeşinin ihtiyacını gidermekten sonra en faziletli vird, hakkını vererek Kur’ân okumak, daha sonra kendisi için uygun âmeli yerine getirmektir.⁴⁰ Anlaşılan el-Mekkî, her ne kadar bazı tavsiyelerde bulunmuş ise de, “Sûfî ibnü’l-vaktır/vaktinin oğludur” prensibine riâyet etmeyi tercih etmiştir.

³⁴ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 19-45.

³⁵ Âl-i İmrân, 3/191.

³⁶ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 29, 30.

³⁷ Ali Tenik, Vahit Gökteş, *Allah’la Varolmanın Yolu Zikir*, İstanbul, Erkam Yay. 2015, s. 40, 41.

³⁸ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 34, 35.

³⁹ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 34, 35.

⁴⁰ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 34.

1. 2. 6. Namaz Vakitleri

Bu fasıllarda bir önceki fasıllarda olduğu gibi gece ve gündüz virdlerinden bahseden el-Mekkî, ayrıca namaz vakitleriyle alakalı bilgiler vermektedir. Şimdi onun burada dikkat çekilen görüşleri kısaca özetlenmeye çalışılacak.

Haftanın ilk günü Pazar gününden başlayarak her gün için farz ve sünnet namazlar dışında bir namaz ta'yin eden el-Mekkî, aynı şekilde her günün gecesi için de rivayetlere dayanarak bir namaz belirlemiştir. Ancak sahih rivayetlerde onun bahsettiği namazlara yer verilmemiştir. Zaten ona yapılan eleştirilerden bir tanesi de zayıf ve uydurma rivayetleri bu eserine alması olduğu daha önce zikredilmişti.

Bu bölümlerde Hz. Ali (r.a) için bazı yerlerde “aleyhisselâm”⁴¹ diyerek onu ta'zim etmesi, Mekkî'nin “Şîi” bir çevrede yaşadığını ve onların kültüründen etkilendiğini göstermektedir. Nitekim kitabının hiç bir yerinde Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.anhm) için bu tabiri kullanmamıştır.

Ona göre, kul uykudan uyandığında kalbi katı olduğundan her hangi bir şey yemeden içmeden iki reka't nafile namaz kılmalıdır ki himmeti toplansın.⁴² Geceleyin su içmeyi azaltmayı da tavsiye edip bunun yüz sarılığına sebep olduğunu iddia etmiştir.⁴³

Bu kitabının ilk bölümlerinde tafsilatlı olarak virdlerden bahseden el-Mekkî'ye göre virdlerde önemli olan virdlerin devamlı olmasıdır.⁴⁴ Bunlarla o günün nîmetlerine şükür edilmiş olur. Bunların hepsini de rivayetlere dayandırmış, bununla âmellerin fazileti değil de mücâhede ehlinin virdlerini kasdettiğini ifade etmiştir.⁴⁵ Bu bilgilerden hareketle onun bir târikat şeyhi olduğu sonucu çıkarılabilir.

1. 2. 7. Kur'ân Tilâvetinin Fazileti

Bu fasılda mü'minin Kur'ân tilâvetiyle ilgili bilgiler verilmiş, âdeti üzere yine konuyla alakalı birçok rivayet zikretmiştir.

Ona göre; kul için en uygun olan biri gündüz diğeri gece için olmak üzere her hafta iki kere Kur'ân hatmetmesidir. O tertîl (Kur'ân'ı tane tane okumak) üzere

⁴¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 52.

⁴² el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 68.

⁴³ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 73.

⁴⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 79

⁴⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 79

okumayı tavsiye etmiş, sûreleri esas alarak ayrımlar yapmış, bu şekilde kişinin nasıl baştan sona Kur'ân'ı okuyacağını tespit edip Sahabe'nin de buna riâyet ederek tilâvet yaptıklarını belirtmiştir.⁴⁶

Kur'ân'a îmanın ruhu,⁴⁷ diyen el-Mekkî'ye göre; mükâşefe ehlinin anladığı manada onu anlamaları ancak dünya ve dünyalıklardan mücerred/soyutlanmak olmak ile mümkündür. O, kalplerini tam tasfiye/temizlemek etmeden kıraat yapanları şirk-i hafiye düşebileceğini ifade etmiştir.⁴⁸

Ona göre; Kur'ân okuma konusunda mü'minler üç sınıfa ayrılır: Birinci sınıf; Mukarrebûn'dan (Allah ile aralarında güçlü bir bağ olanlar) âriflerin makâmı olan, okumasında Allah'ın sıfatlarını müşâhede edip, hitabına göre kendi ahlâkını öğrenen mü'minler. İkinci sınıf; eshâbü'l-yemînden ebrârın makâmı olan, O'nun lütuflarıyla münâcat edip nîmet ve ihsanlarına muhâtab olan mü'minler. Üçüncü sınıf ise; eshâbü'l-yemînin hâsırlarından mürîdlerin makâmı olan, kıraat ile Rabbine münâcat eden mü'minlerdir. Bunlardan en yüce olanı ise; birinci sınıftır.⁴⁹

Kur'ân tilâvetini sûfice bir ayrıma tabi' tutan el-Mekkî'ye göre, tilâvette asıl olan diğer hal ve hareketlerde olduğu gibi ihlâstır. O, tilâveti doğrudan kalbi bir eylem olarak görmüş, tecvîdli okumak gibi, tilâvette bilinen usûl ve kaideleri fer' saymıştır.

1. 2. 8. Tefsîr

Bu fasılı nümune babından bazı ayetleri âyetle, rivayetle, Arap dili kaide ve kurallarına göre ve sûfîlerde esas olan işârî olarak tefsir etmeye ayırmıştır. Mesela, Kasas sûresinin seksenci âyetindeki “*Ona da ancak sabredenler kavuşturulur*”⁵⁰ ona diye tercüme edilen “hâ” zamirini zühde raci' tutmuş, zamirdeki müzekkerlik-müenneslik uyumunu sağlamak için de müennes olan “kelime” lafzını zühdün önüne getirip, “zühd kelimesine ancak sabredenler kavuşturulur” diye tefsir etmiştir. İşte bu âyeti işârî olarak tefsir etmiştir.⁵¹ Nitekim sadece bu âyette değil bu sûrenin hiçbir yerinde “zühd” diye bir kelime geçmiyor. Onun için böyle bir takdîr ancak işârî olarak yapılabilir.

⁴⁶ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 84.

⁴⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 86.

⁴⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 85.

⁴⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 88.

⁵⁰ el-Kasas, 28/80.

⁵¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 97.

Bu bölümde ilginç olan, el-Mekkî'nin Kur'ân ilimlerin en az yirmi dört bin sekiz yüz tane ilim olduğu iddiasıdır. Bunu da her âyet için zâhir, bâtın, vahd ve muttala' ilimler olduğuna bağlamıştır.⁵² Yani âyet sayılarını dikkate alarak ve her bir âyet için dört ilim olduğunu belirterek, Kur'ân'da yirmi dört bin sekiz yüz tane ilim olduğu sonucuna varmıştır. Ancak burada kendisiyle bile çelişmiştir. Çünkü daha önce Kur'ân'da altı bin iki yüz otuz altı âyet olduğunu kendisi belirtmiştir.⁵³ Onun dediğine göre altı bin iki yüz adet âyet olmalıdır.

1. 2. 9. Gâfillerin Sıfatları

Gâfillerin sıfatlarından çirkin olan vasıfların zikredildiği bu fasılda, ona göre; kitabında buraya kadar zikrettiği viridlere muhalefet eden kimse, “*Onlardan bazıları ümmîdirler, kitabı okumaktan (batıldan başka) bilmezler, onlar ancak zannederler.*”⁵⁴ Âyetinde zikredilen manayla manalanmış olup, yakîne ulaşmazlar.⁵⁵

Gâfillerin vasıflarını âyetlerle izah eden el-Mekkî'ye göre; tehdit, azap içeren her âyet azaptan korkan kimseler için vaaz ve korkutmadır; gâfiller içinse, o gâfili ta'rif ve vasıftır.⁵⁶ Onun için asıl olan Kur'ân-ı yüzüne okumak değil yaşamaktır. Hz. Peygamber vefat ettiğinde yirmi bin sahabe olduğunu, bunlardan çoğunun Kur'ân'ı değil hıfz etmek yüzüne dahi okumadıklarını, sadece altı kişinin hafız olduğu ve bunlardan ikisinin hafızlığının da ihtilâflı olduğunu iddia etmiştir.⁵⁷

Bu bölümde hitâbı iyi kavradıklarından gece ibâdeti onun ehli için kolay olduğu, kalpleri hasta ve Allah'tan perdelendikleri için de uyku ehli için ağır geldiğini ifade eden el-Mekkî, Tevrat'ta Huneyn sûresini de okuduğunu belirtmiştir.⁵⁸

1. 2. 10. Kur'ân'ın Tilâvet Şekli

Kur'ân'ın cehrî/aşikâr mı yoksa hâfi/gizli mi okunması hakkında bilgi veren el-Mekkî'ye göre; kişinin o anki durumuna göre bazen sesli bazen de sessiz okuması faziletli olabilir.⁵⁹ Burada el-Mekkî'nin Kur'ân'ı cehrî okumanın daha faziletli olmasını insanlara faydalı olmaya bağlaması bu konuda da sûfice bir tavır

⁵² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 105.

⁵³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 85.

⁵⁴ el-Bakara, 2/78.

⁵⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 106.

⁵⁶ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 107.

⁵⁷ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 108.

⁵⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 109.

⁵⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 110.

takındığına işarettir. Ona göre; kalbini ve azalarını haramlardan muhafaza eden kimse Kur’ân ile âmel etmiş olur.⁶⁰

1. 2. 11. Faziletli Gün Ve Geceler

Faziletinin fazla olduğu ümit edilen gecelerin ihyası ve faziletli günlerde virdlerin kesintisiz yapılmasını bu fasılda inceleyen el-Mekkî’ye göre; bir yılda on beş gecenin ihya edilmesi gerekir. O geceler de Ramazan ayının yirmi birinci, yirmi üçüncü, yirmi beşinci, yirmi yedinci ve yirmi dokuzuncu geceleri, Bedir savaşının vuku bulunduğu Ramazan ayının on yedinci günü, Hicri yılın birinci ayı olan Muharrem ayının ilk gecesini, bu ayın onuncu gecesini, Recep ayının ilk, on beşinci ve yirmi yedinci gecesini, Ârefe gecesini, Şâban ayının on beşinci gecesini ve her iki bayram geceleridir.⁶¹

Şâban ayının on beşinci gecesinde yüz reka’ t olarak, her bir reka’ tında on kere olmak üzere bin defa İhlâs sûresi okunarak kılınan ve “Hâyır namazı” diye isimlendirilen bir namazın kılındığını bu bölümde söylemiştir.⁶²

1. 2. 12. Cuma Namazı

Burada genel olarak Cuma namazının fikhî boyutu zikredildikten sonra bu günün faziletiyle alakalı olarak bazı hâdisler zikredilmiştir.⁶³ Cuma namazı ile ilgili verdiği bilgilerden hareketle onun bir müctehid olduğu da söylenilebilir. Nitekim bu namazın kimin arkasında kılınacağı hakkında bilgiler verdikten sonra, kendisinin de konuyla alakalı tercihini bildirmiştir.⁶⁴

Bazı rivâyetleri kısa tutup bu rivâyetlerin tümünü “*Müsnedü’l-elîf*” adlı kitabımızda zikrettik diye belirtmiştir.⁶⁵ Ancak bahsettiği bu eseri günümüze ulaşmamıştır.

1. 2. 13. Oruç

el-Mekkî’ye göre nefsi şehvetlerden alıkoyduğu için oruç, zühdün anahtarı ve Allah’a ibâdet etmenin kapısıdır. Kalbi katılaştırdığı için dört günden fazla peş peşe

⁶⁰ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 111.

⁶¹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 114.

⁶² el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 114.

⁶³ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 116-131.

⁶⁴ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 116.

⁶⁵ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 117.

oruçsuz geçmenin doğru olmadığını belirten el-Mekkî, sabrı orucun isimlerden bir isim addetmiştir.⁶⁶

Oruçta asıl olan nefsi yeme, içme ve cinsel ilişkiden alıkoyma olmadığını, bundan gâye bütün azaları haramlardan menetme olduğunu ifade eden el-Mekkî'ye göre; amaçları mürîdlerin kalplerini süslemek olduğunu belirtmiş, îman hakikatıyla ve kalp temizliğiyle Mevla'ya kurbiyet sağlanılabileceğini beyan etmiştir.⁶⁷

1. 2. 14. Nefis Muhâsebesi Ve Vakte Ria'yet

el-Mekkî'ye göre muhâsebenin şekli himmet anında akla gelen hâl ve hareketlerin her yönüyle sırf rıza-i İlâhî için olmasıdır.⁶⁸ Bu durumda kula düşen samimi bir şekilde davranıp nefsin havasına teslim olmamasıdır. Ona göre küçük olsun büyük olsun yapılan her iş için; niçin, nasıl ve kimin için yapıldığı sorulmaktadır. Birinci sorunun cevabı Allah için yaptım ise nasıl yaptığı? sorulur. Bu sorunun cevabı da ilimle yaptım ise son soru olan kimin için yaptığıdır? Bu soruya verilen cevap da sırf Allah rızası için yaptım ise, işte o vakit bu kişi yaptıklarının hesabını vermiştir.⁶⁹ Ayrıca bu bölümde şüpheli şeylerden sakınmak da gerektiğini belirten el-Mekkî, müzik dinlemeyi haram, ehli olan kimseler için de müzik söylemeyi mekruh saymıştır.⁷⁰

1. 2. 15. Mürîd İçin Virdlerin Mâhiyeti

Virde muhatap olan kişinin, gece olsun gündüz olsun düzenli olarak belli bir vakitte Allah'a kurbiyet/yakınlık sağlaması için farzlardan veya sünnetlerden yaptığı ibâdetlerdir diye ta'rif eden el-Mekkî, kişi virdler sayesinde eksikliklerini fark ederek, azmin gücünü ve bozuk fitratın şerrini öğrendiğini ifade etmektedir.⁷¹

1. 2. 16. Nefsin Tanımı Ve Âriflerin Vecdlerde Tasarrufu

Ona göre; hâlde noksanlık gafletten meydana gelir, gaflet ise nefsin afetlerinden kaynaklanır, nefis ise; kişinin Rabbine muhtaç olması ve temize çıkması için sükût ile me'mur olduğu halde harekete kabiliyeti olmasıdır.⁷² Bu görüşünü de

⁶⁶ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 132, 133

⁶⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 134.

⁶⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 140.

⁶⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 145.

⁷⁰ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 142.

⁷¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 146-149.

⁷² el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 152.

şu âyetlerle delillendirir: “*İnsan çok acelecidir.*” “*İleride âyetlerimi size göstereceğim. Madem öyle acele etmeyin.*”⁷³ Ona göre, “*inansan çok acelecidir*” âyetinde nefis acelecilikle vasıflandırılmıştır. el-Mekkî bu âyetteki “insan” lafzını “nefis” diye tefsir etmiştir. “*Madem öyle acele etmeyin*” âyetinde ise; imtihan için, nefsin bu acelecilik vasfını terk etmesi istenilmiştir.

el-Mekkî, yukarıda zikredilen âyetler ışığında, nefsin aceleci olduğunu ifade ettikten sonra aşağıdaki açıklamaları yaparak sanki gaflet hastalığına bir reçete sunmuştur. Açıklamaları şudur: İmanı ziyadeleştiren sükûnet kalbe indiği vakit nefis durgunlaşır, şayet kalp gafletle perdelenirse tabiatı gereği hareket eder. Onun sakinleşmesi de Allah’ın minnet ve faziletiyle olur. Eğer Allah onu durdurmasa hataların anahtarı olan şehvet devreye girer, şehvet de cehennem makâmlarından bir makâmıdır.⁷⁴

Ona göre; nefsin, “tays/saplantı” ve “şereh/aşırı hırs” olmak üzere başlıca iki özelliği vardır. Nefis, saplantı konusunda ufak bir sarsıntıyla düşebilecek bir uçurumun kenarında duran cevize benzer. Aşırı hırs konusunda ise; câhilliğinden dolayı aydınlık gâyesi ile ateşe dalmaya çalışan kelebek gibidir. İşte acelecilikten doğan “tays” ve tamahkârlıktan kaynaklanan “şereh” nefsin iki tane sıfatıdır.⁷⁵

Nefis hakkında detaylı bilgi veren el-Mekkî’ye göre; nefis, fitratı gereği dört kişiliğe sahiptir. Birincisi; topraktaki fitrat gereği zayıflık, ikincisi; çamurdaki cibilliyet gereği cimrilik, üçüncüsü; hummaları gerektiren şehvet ve son olarak kuru balçık gereği meydana çıkan câhilliktir.⁷⁶

Bu bölümde öncelikle nefsin âfetleri hakkında bilgi verildikten sonra bunların nasıl tedâvi edileceği izah edilmiştir. Hem nefsin tehlikesi hem de bunun bertaraf edilmesi için birçok âyetten delil getirmesi ayrıca bu meselede dikkate şayandır. Onun açıklamaları göz önüne alındığında nefis ile Allah yolunda olmayan insan profili ortaya çıktığı söylenilebilir.

⁷³ el-İsrâ, 17/11; el-Enbiyâ, 21/37

⁷⁴ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 152.

⁷⁵ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 152-153.

⁷⁶ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 154.

1. 2. 17. Müşâhede Ehlinin Mürâkebesi

Ona göre; mürâkabe makâmında olan bir kimsenin vakti ya farz, ya mendûb veya mübâh olmak zorundadır. Bu kimse bunlar dışında herhangi bir şeyle iştiğal ederse o Allah'ın koyduğu sınırları aşmış olur ki bu da, kendi nefesine zûlüm sayılır.⁷⁷

Diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de görüşlerini Kur'ân'dan âyetlerle destekleyen el-Mekkî, akıllı bir kimsenin vakti şu dört şeyle geçmek zorunda olduğunu söylemiştir: Münacât, nefis mühâsebesi, tefekkür ve yeme içme.⁷⁸

Burada mürîdin ne zaman ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini veciz/kısa ve öz bir şekilde ifade eden el-Mekkî, zengin bir kişinin infâk etmeyi bırakıp da vaktini oruç ve namaz gibi ibâdetlerle geçirmesini miskinlik olarak addetmiştir.⁷⁹ Onun bu tespiti gerçekten dikkate şayandır. Şöyleki; el-Mekkî'nin burada kastettiği hakikat, her mürîdin kendi haline göre hareket etmesidir. Nitekim Kur'ân'da da, Mü'minlerin topluca savaşa çıkması yasaklanmış, mü'minlerden bazılarının savaşa gitmeyip ilim öğrenmeleri emredilmiştir.⁸⁰ Kur'ân'ın bu ruhuna uygun hareket eden el-Mekkî de, bütün mürîdlerin sadece bedenî ibâdetle uğraşmasını uygun bulmayıp, mürîdlerden infâk için elverişli olanların infâk emrini yerine getirmeyi bırakıp, namaz ve oruç gibi maddî yükümlülük getirmeyen ibâdetlerle uğraşmasını zül/aşağılık olarak kabul etmiştir.

1. 2. 18. Mürîdler İçin Gerekli Hususlar

el-Mekkî'ye göre; mürîdlerde bulunması gereken yedi adet temel vasıf vardır. Bunlar: Doğruluk, insanları ibâdete davet etmek, nefsinin durumunu bilme, Allah'ı bilenlerin sohbetinde bulunma, nasûh tevbe, helal gıda ve sâlih kimselerle arkadaşlık. İşte bu yedi özellik iradenin kuvvetidir. Bu hasletlerin kesbî için de açlık, gece yatmamak, susmak ve halvet gereklidir.⁸¹

Açlığın kalbin kanını azalttığını bunun üzerine kalbin beyazlaştığı, o beyazlığın da kalbin nuru olduğunu söyleyen el-Mekkî, bu görüşünü ispat etmek için Tevrat'ta, “*Ey Musâ! Damarları yeme, nitekim damarlar bütün nefislerin mekânıdır.*” diye yazıldığı, Hz. İsa'nın da Havârî'lerine, “*Aç ve susun kalın,*

⁷⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 159.

⁷⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 160.

⁷⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 166.

⁸⁰ et-Tevbe, 9/122.

⁸¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 169.

cesetlerinizi çıplak bırakın ki kalpleriniz Allah'ı görsün.” diye kendisine haber geldiğini ifade eder. Tevrat'ta yazılan bilginin doğruluğunu da Hz. Peygamber'in, “Şeytan damarlarınızda kanın dolaştığı gibi dolaşır.”⁸² Hadisini delil gösterir.⁸³

O; samt/susmak, akli aşılar, verayı öğretir, takvayı kazandırır, onun sayesinde Allah sahîh te'vili kula verir ve onun etkisiyle isabetli söze ve doğru âmele muvaffak olunur. Dedikten sonra bu hasletin elde edilebilmesi için selefın hangi metodu izlediğini, bu mesele ile alakalı olarak birçok hadis zikretmiş ve seleften rivayetler aktarmıştır.⁸⁴

Halvetin kalbi mahlûkattan arındırdığı, Allah'ın emriyle himmeti cem' ettiğini ve azmin sebat üzere kuvvetlendirdiğini ifade eden el-Mekkî, göz kalbin kapısı olduğu için gözden kalbe afetlerin girdiğini belirtmiştir. Ona göre halvet, afiyetlerin en büyüğüdür. Mürîd, halvette bulduğu lezzeti, tatlılığı insanlar arasında bulduğu lezzet ve tatlılıktan daha fazlasını bulmadığı sürece sadık bir mürîd olamaz.⁸⁵ Bu arada halvetin imamlar/tarikat şeyhleri için değil mürîd için daha iyi olduğunu ifade etmiştir.⁸⁶

1. 2. 19. Kalbin Sıfatları ve Kalp Ehli İçin Havâtırın Tafsilatı

“Ey insan! Seni yaratıp düzgün ve dengeli kılan ihsânı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir?”⁸⁷ “Elbette biz insanı en güzel biçimde yarattık.”⁸⁸ “Hatırlamanız için her şeyden çift yarattık.”⁸⁹ Bu âyetlerde geçen düzgün, denge, takvim/biçim ve çift ona göre; zâhir edevatlardır. Batın arazlar ise; duyu organları ve kalptir. Bundan sonra aşağıdaki açıklamaları yapar.

Cismin edevatları zâhir sıfatlardır. Kalbin arazları ise, Allah'ın hikmetiyle çevirdiği, meşietî/dilemesi ile müsâvi ettiği ve yapması ile kuvvetlendirdiği bâtın manalardır. Bâtın manaların ilki, düşman/şeytan ile meleğin kötülük ve iyilik için

⁸² İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Muâz b. Mâd, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk: Şuâyb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1988, c. 10, s. 348.

⁸³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 169, 170.

⁸⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 171.

⁸⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 173.

⁸⁶ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 174.

⁸⁷ el-İnfîtar, 88/6, 7.

⁸⁸ et-Tîn, 95/4.

⁸⁹ ez-Zâriyat, 51/49.

karşılaştığı iki yer olan nefis ve ruhtur. Nefs ve ruh, kötülük veya takvâyâ çağırın varlıklardır. Bu iki varlık sayesinde iki mekânda yerleşik olarak ortaya çıkan iki güç vardır ki bunlar akıl ve hevâdır. Akıl ve hevâ hükmedenin hükmü gereği ya saptırır ya da doğru yola iletir. Allah'ın hikmeti gereği çeki düzen verdiği batın manalardan, kalpta parlayan iki nur meydana çıkar ki o da îman ve ilimdir.⁹⁰

Özetle el-Mekkî'ye göre; kalbe gelen hitaplar: Nefs-düşman, ruh-melek ve akıl telkiniyle olabilir. Birçok mü'minin kalbine nefsî arzular yoluyla gelen telkinler zemmedilmiştir. Çünkü bu yolla kalpte olan cereyanlar hevâdan ve câhillikten başka kalpte her hangi bir etki bırakmaz. Ruh –melek yoluyla kalbe gelen telkinler; övülen ve mü'milerin havâslarından/Allah'a yakın olan kimselerde olur ki bu da o kimseye ilim ve hakkı telkin eder. Akıl yoluyla olan telkin ise; bazen nefis-düşman yoluyla olan telkinle birlikte bazen de ruh-melek yoluyla olan telkinle birlikte olabilir. Bunlardan hangisi ile birlikte olursa ona destek olur. Bu da Allah'ın bir hikmeti gereğidir ki bunun neticesinde kul ya hayır ya da şer üzere olur. Çünkü böyle olmasa ceza ve mükâfat diye bir şey olmaz.⁹¹

Onun havâtırla⁹² ilgili açıklamalarından hareketle; akıl, “mükellef olmanın şartıdır” sonucu çıkarılabilir. el-Mekkî'nin havâtırla ilgili görüşleri tek başına bir çalışma konusu olabilir. Çünkü bu meseleyi detaylı ve karmaşık olarak sunmuştur.

1. 2. 20. el-Mekkî'ye Göre Farz Olan İlim

el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb* adlı eserinin otuz birinci faslında ilimle ilgili olarak şu konulara değinmektedir: İlim, ilmin fazileti, âlimlerin sıfatları, ma'rifet ilminin diğer ilimlere üstünlüğü, selef-i sâlih âlimlerinin yolları, bâtın ilminin zâhir ilmine üstünlüğü, dünya âlimleriyle âhiret âlimleri arasındaki fark, ilimleriyle dünyalık peşinde koşan şer âlimlerinin durumu, ilmin sıfatları, selef ilimde izlediği yol, sonrakilerin ilim hakkında uydurdukları kıssa ve sözler, selef tarafından yapılmadığı halde insanlar tarafından sonradan çıkarılan söz ve fiiller, İman ve yakîn ilminin diğer ilimlere üstünlüğü, bunlarda hataya düşmeye karşı uyarı ve bu konuda

⁹⁰ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 201.

⁹¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 201.

⁹² Hâtır kelimesinin çoğulu olan havâtır, kişinin herhangi bir kasdı olmaksızın kalbe gelen hitâplar demektir. Rabbânî, melekî, nefsî ve şeytânî olmak üzere dörde ayrılır. Abdurrezzak el-Kâşânî, *İstîlâhâtü's-sûfiyye*, thk. Abdulâli Şahin, Kâhire, Dâru'l Menâr, 1992, s. 24.

söylediklerimizin açıklığa kavuşturulması, haberlerin ayıklanması ve rivayetlerin değerlendirilme yolları diye uzun bir bölüm açmıştır.⁹³

el-Mekkî bu bölümde dokuz alt başlık altında ilim meselesini birçok âyet, hadis ve kendinden önce yaşamış olan âriflerin ilimle ilgili görüşlerine yer vererek ilim konusunu detaylı bir şekilde açıklamaktadır.⁹⁴

Konuya, “İlmi talep etmek bütün Müslümanlar üzerine farzdır.”⁹⁵ Hadisiyle başlayan el-Mekkî’ye göre farz olan ilim; İslâm’ın üzerine binâ edildiği beş temel şart olarak kabul edilen; kelime-i şehâdet, namaz, oruç, zekât ve hac ibâdetlerinin ilmidir.⁹⁶ Ona göre, âmel, ilimsiz sahih olmaz, âmelin evveli ilimdir. Bu beş ibâdetle âmel etmek farz olduğundan bunların ilmi de farzdır.⁹⁷

el-Mekkî, tevhîd ilmini şehâdet kelimesi kısmına, ihlâs ilmini de kişinin Müslüman olması kapsamına almış. Ona göre, eğer bir kimse âmellerinde ihlâs sahibi olmazsa o kimsenin İslâm’ı sahih olmaz.⁹⁸ el-Mekkî’ye göre; özellikle îman konusunda şüpheler ortaya çıkınca ve sorunlar baş gösterince tevhîd ilmi farz olur.⁹⁹

el-Mekkî’ye göre; “ihlâs”: âlimin, bâtın ilmiyle Allah’ı bilmenin ilk hâlidir.¹⁰⁰

1. 2. 21. el-Mekkî’de Âlimlerin Tasnifi

Âlimleri dünya âlimleri ve âhîret âlimleri diye ikiye ayıran el-Mekkî, cehennemden yedi tabakasıyla doğru orantılı olarak dünya âlimlerini yedi kısma ayırmıştır.

Birinci kısım, cehennemden ilk tabakasında olanlar. Bunlar, ilimlerini sadece kendileri için kullanan, ilimlerinden başkalarının istifade etmesini istemeyen, bildikleri şeylerden başkalarının faydalanmasını arzu etmeyen kişilerdir.

İkinci kısım, cehennemden ikinci tabakasında olanlardır. Bunlar, ilimleriyle böbürlenerek, kendilerini her konuya hakîm/padişah zanneden kişilerdir.

⁹³ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 224.

⁹⁴ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. I, s. 224-301.

⁹⁵ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, thk: Yasir Hasan, vd. 1. baskı, Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 2009, *Sünnet*, 17.

⁹⁶ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 226.

⁹⁷ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 226.

⁹⁸ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 226.

⁹⁹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 254.

¹⁰⁰ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 241.

Üçüncü kısım, cehennemın üçüncü tabakasında olanlardır. Bunlar, ilimleriyle zengin kimselere hizmet eden, fakirleri ilme layık görmeyen kişilerdir.

Dördüncü kısım, cehennemın dördüncü tabakasında olanlardır. Bunlar, ellerindeki ilimleriyle kendilerini fetvâ vermeye adayan ve yanlış fetvâ veren, sorumlu olmadıkları şeyleri yükledikleri için Allah'ın gazap ettiği kişilerdir.

Beşinci kısım, cehennemın beşinci tabakasında olanlardır. Bunlar, ilimlerini artırmak için Yahudilerin ve Hıristiyanların kelamıyla konuşan kişilerdir.

Altıncı kısım, cehennemın altıncı tabakasında olanlardır. Bunlar, ellerindekilerle şan, şöhret, elde etmeye çalışan kişilerdir.

Yedinci kısım, cehennemın yedinci tabakasında olanlardır. Bunlar, ilimleriyle kibirlenen, vaaz verdiğiinde kaba olanlar, kendilerine vaaz edildiğinde ise burun kıvrıran/kibirlenen âlimlerdir.¹⁰¹

el-Mekkî'nin yedi kısma ayırdığı dünya âlimlerini kısaca, ilmiyle dünyalık beşinde olan, ilminde ihlâs sahibi olmayan, ilmini geçici şeylerin hizmetine veren, ilmiyle Allah'a ve Allah'ın dinine hizmet etmeyen kimselerdir şeklinde özetlemek mümkündür.

Allah'ı bilen âlim diye de bahsettiği âhiret âlimleri, el-Mekkî'ye göre; "haşyet" (Allah korkusu), "hûşu" (Allah'a karşı mütevazı olma), tevazu', güzel ahlâk ve zühd (masivallah'tan el etek çekmek) diye beş vasıfları vardır.¹⁰²

el-Mekkî'ye göre; hadisleri, haberleri rivayet eden kimse her ne kadar selef benzese de ancak bu kimse âlim değil, ilim kabıdır. Nitekim Allah, Tevratın içindeki hükümleri bilip de onunla âmel etmeyip sadece orada var olan hükümleri bilmekle yetinen Yahudiler için; "ciltlerce kitap taşıyan eşekler gibidir."¹⁰³ Benzetmesini yapmıştır. el-Mekkî'de ilimde esas, sadece ilmi aktarma değil, kişinin ezberlediği ilmi tefekkür/kavrama olduğunu ifade etmiştir. Bu kimsede yakîn şehâdeti (ehliyet) ve gördüklerinin hakikatini bilme yoktur.¹⁰⁴ Demek ki, el-Mekkî'nin ilim anlayışında esas olan nakil değil, bir şeyler ortaya koyabilmedir ve üretebilmektir.

¹⁰¹ el-Mekkî, c. *Kûtü'l-kulûb*, 1, s. 249-251.

¹⁰² el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 252.

¹⁰³ el-Cumu'a, 62/5.

¹⁰⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 254.

1. 2. 22. İslam'ın Beş Temel Esası

Bu bölümde İslam'ın beş temel esasını detaylı olarak ele alan el-Mekkî, bu bölümün hemen girişinde Kelime-i şehâdetin ilk cüz'ünü oluşturan “tevhîd” ile ilgili; “*Bilin ki, (Kur'ân) Allah'ın ilmiyle inmiştir ve Ondan başka ilah yoktur.*”¹⁰⁵ “*Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur ve günâhlarına istiğfâr et.*”¹⁰⁶ Âyetlerini zikrettikten sonra Allah'ı birleme ile ilgili bilgiler vermiştir.

Ona göre; Allah'ın sıfatları, isimleri ve nurları mahlûk değil, O'ndan ayrılmazlar, her şeyin önünde ve arkasındadırlar, her şeyin üstünde ve her şeyle beraberdirler, her şeye o şeyin kendisinden daha yakındırlar, buna rağmen ne her hangi bir şey için mekân ve hiçbir şey de onlar için mekân olabilir.¹⁰⁷ Burada Allah'ın sıfatları ve isimleri zâtı gibi aynı niteliğe sahip olduğu gibi ayrıca nurları da bu niteliğe sahiptir demesi dikkate şayandır.

Ona göre; akıl, dünyanın aynasıdır. Aklın nuruyla dünyadakiler müşâhede edilir. İman ise; âhiretin aynası olup, iman ile âhirete bakılır ve orada olan şeylere inanılır. Onun için Allah'ın sıfatları, ibâdetlerin sırları, sahabe ve âmellerin faziletleriyle ilgili haberlere teslim olunur itiraz edilmez.¹⁰⁸ Yani; aklî deliller dünya ve dünyalıklar için geçerlidir. Naklî deliller ise; âhiret ve âhiret ehli için geçerlidir. Ayrıca el-Mekkî'nin bu ifadelerinden hareketle, onun sadece nakille yetinmeyip aklî delillerle de âmel ettiği sonucu çıkarılabilir.

Tevhîd (Allah'ı birleme) ilminin hakikatı ma'rifet'in (Allah'ı bilme, tanıma) bânıdır. Ma'rifetin bânını ise; herkesin anlayamayacağı bir yol ile Allah'ın özel bir sıfat ile ma'rifet sahibi dostuna, O'nun için özel olana ulaşmasıdır. İşte bu Allah ile o özel kul arasında bir sırdır bu sırrı ifşa etmek ise küfürdür.¹⁰⁹

Kelim-i şehâdetin ikinci parçası olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'e iman da Kur'ân'dan âyetlerle beyan eden el-Mekkî'ye göre; Resûlullah'a mahabbet besleme, onun sünnetini re'ye ve mâkul olana tercih etmek, canla malla ve sözle Hz. Peygamber'i savunmaktır. Ona mahabbet etmenin işareti de zâhirde ve bânında ona

¹⁰⁵ Hûd, 11/14.

¹⁰⁶ Muhammed, 47/19.

¹⁰⁷ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 136.

¹⁰⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 138.

¹⁰⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 139.

uyumdur. Bâtında ona uymak ise yakîn makâmıdır.¹¹⁰ O halde bânında Hz. Peygamber'e tabi olmak kelime-i şehâdeti getirip de ben Müslümanım diyen herkese nasip olmaz.

Bu açıklamalardan sonra sırasıyla namaz ve ona bağı olarak abdest, zekât, oruç ve hac ibâdetlerin hem fikhî hem de manevi yönünden âyet, hadis ve bu konulardaki rivayetlerle açıklamıştır. Burada bazı fikhî hükümler için, zaman zaman kişinin böyle yapması benim daha çok hoşuma gider demesi el-Mekkî'nin âmeli mezheplerden herhangi birisine bağı olmadığına delil olabilir.¹¹¹ Nitekim bazı yerlerde de; "bu konuda benim görüşüm" demiştir.¹¹² Ayrıca hac bahsinde; "Menasikü'l-hacci'l-müfred" adlı kitabında doyurucu bilgiler verdiğini ifade etmiştir. Ancak bu kitabı günümüze ulaşmamıştır.¹¹³

Farz ibâdetlerden sadece orucun farazî olarak farz edildiğini ifade eden el-Mekkî, kendileri için vaktin söz konusu olmadığı kimselere nasıl ki, günde bir vakit namaz kılmak beş vakit namaz kılma yerine geçiyorsa aynı şekilde bir gün oruç tutmak da beş gün oruç tutmaya mukabil olabileceğini söyleyerek,¹¹⁴ Şeriatın zâhirine aykırı hareket etmiştir. Nitekim Allah Bakara sûresinde; "Ey iman edenler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç sizlere de farz kılındı."¹¹⁵ Diye buyurmaktadır. Hz. Peygamber de; " Beş vakit namazınızı kılın, Ramazan orucunuzu tutun, mallarınızın zeketını verin ve amirlerinize itaat edin Rabbinizin cennetine girin."¹¹⁶ buyurmaktadır. Orucu farazî farzlardan sayması da, oruç ibâdeti hakkında çok hassas olmadığı sonucu çıkarılabilir.

1. 2. 23. İman, İslam ve Kalp

Bu bölümde itikâd ile ilgili bir ders veren el-Mekkî'ye göre; "Sana (Hz. Muhammed (a.s.)) bîat edenler ancak Allah'a bîat etmişlerdir."¹¹⁷ âyeti, Kur'an'da Hz. Peygamber'in en çok övüldüğü âyettir. Çünkü bu âyette Allah, benzetme ve

¹¹⁰ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 147.

¹¹¹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 157.

¹¹² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 190.

¹¹³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 190.

¹¹⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 189.

¹¹⁵ el-Bakara, 2/183.

¹¹⁶ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-Âzamî, Beyrut, el-Mektebü'l İslâmî, 1970, c. 4, s. 12.

¹¹⁷ el-Feth, 48/10.

aitlik harfleri kullanmadan direk Peygamberini kendisinden bedel etmiştir.¹¹⁸ Yani; Allah bu âyette, sana bîat edenler sanki Allah'a bîat etmişler veya sana bîat edenler Allah için bîat etmişler buyurmamış, Hz. Peygamber'e bîatı bizzat Allah'a bîat olarak buyurmuştur.

Ona göre; îmanın rükünleri yedi tanedir: Allah'ın isimlerine ve sıfatlarına, kitaplarına ve peygamberlerine, meleklere ve şeytanlara, cennete ve cehenneme, ölümden sonra dirilmeye ve kadere îman etmektir.¹¹⁹ Burada her ne kadar îmanın rükünlerine sayı olarak yedi demişse de kadere îmandan sonra verdiği bilgiler kaderi açıklama mesabesinde olduğu net olarak görülmektedir.

Nasıl ki şehâdet kelimesinin iki parçası birbirinden ayrılmıyorsa yani sadece Allah'ın birliğine şehâdet etmek Müslüman olmak için kâfi değilse aynı şekilde mü'min için îman ve İslam bir bütündür. Hatta buna âmel ve ilim de eklenilebilir. Ona göre; bu dört haslet kişide olmadı mı îman bakımından o kul sağlıklı değildir.¹²⁰

Âmeli îmandan bir cüz sayan el-Mekkî, Şeytan'ı Allah'ı birleyip bildiğini yemin ederek ifade etmiş, ancak; Şeytan bu bilgisiyle âmel etmediği için kâfir olduğunu söylemiştir.¹²¹

¹¹⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 215.

¹¹⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 215.

¹²⁰ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 216, 217.

¹²¹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 224.

İKİNCİ BÖLÜM

EBÛ TÂLİB el-MEKKÎ'NİN KÛTÛ'L-KULÛB ADLI ESERİNDE MAKÂMLAR

2.1. Makâmın Tanımı

Tasavvuf ilminde önemli bir mesele olan makâm; sözlükte قام “sülâsî mücerred fiilinden mekân ismi olarak “مقام”, ya da أقام sülâsî mezîd fiilinden “مقام”, yani mim harfinin fethası veya zammesiyle Arapça bir kelime olarak; ayakların bastığı yer, meclis, insanlardan bir topluluk, önemli bir konum, ikâmet gibi anlamlara gelir.¹²² Tasavvufî ıstılaha göre ise; Allah'a ulaşma yolunda sıkıntılara, engellere katlanarak kat' edilen yol, bu yolda sâlikin geçirdiği evreler, bu evrelerin hakkını vermek, bunlara uygun yaşamak, ehlu'llâhın konduğu yer, kulun gerekli edepi yerine getirerek sıkıntılara katlandıktan sonra kazandığı rütbelere demektir.¹²³

Tasavvuf ilminde bahsedilen makâmı akademide yükseltmeye benzetilebilir. Şöyle ki; araştırma görevlisi olan bir kimse akademide son nokta olan profesörlüğe ulaşmak için nasıl tezleri, makaleleri yazmak zorunda ise, bu mertebeye ulaşmak için bir çaba harcaması gerekmektedir, daha yüksek lisans tezini yazmadan doktora tezi yazamazsa; aynı şekilde sâlik de bir üst makâma çıkmak için bazı sıkıntılara katlanmadan, içinde olduğu makâmın gerekliliklerini tam yerine getirmeden diğer bir makâma geçemez.

¹²² er-Râzî, Zeynuddîn Muhammed b. Ebîbekr b. Abdulkâdir, *Muhtaru's-sihâh*, Dımaşk, er-Risâletü'l-Âlemiyye, 12. Baskı, 2001, s. 483; el-Mükrî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyumî el-Mükrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, Kâhire, Dârü'l Hadîs, 2007, s. 374. Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, 2. Baskı, Kahire, el-idâretü'l ammeti li'l-mü'cemâti ve ihyâü't-türâs, 1982, s. 761.

¹²³ el-Kâşânî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, s. 107; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, Hrz. İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay. 2. Baskı, 2013, s.1074; Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, trm. Hakkı Uygur, İstanbul, Ensar Yay., 2007, s. 303; Süleyman uludağ, *Tasavvuf Terimleri sözlüğü*, s. 234.

2. 1. 1. Makâmın Şartı

Ma'rifet ehli için her bir makâm, meşakketli/zorlu bir yolculukta dinlenen duraklar gibidir. Şöyle ki; ârif-ü billah, Ma'rufa /Mahbuba/Ma'şûka ulaşmak için birçok duraktan geçer ve her bir durakta sevgiliden bazı ikramlar alır ki; sâlik, o yolculukta çektiği sıkıntıları unuttur, hatta çektiği nikmetler/azaplar sâlik için nîmet olur.

İşte sâlik, “bir makâmın hükümlerini tam yerine getirmeden diğer bir makâma geçmeme” şartını yerine getirmelidir ki, her bir makâm sâlikin Allah katındaki derecesini yükseltsin. Şayet sâlik, bir makâmdan diğer bir makâma geçmek için bulunduğu makâmın şartını yerine getirmezse onun bir sonraki makâma geçmesi sahih olmaz.¹²⁴ el-Mekkî'ye göre de mürîdin makâmına göre hareket etmesi gerekir.¹²⁵ Mesela makâmı sabır olan mürîd bu makâmı terk edip şükür makâmına çıkması edep dışı olarak sayılmıştır. Ohalde mürîd makâmını nereden bilecek? Bunun cevabı, makâmlar mürîd ile Allah arasında bir sır olup, makâmı yaşayan mürîd Allah'ın ilmi ile hangi makâmda olduğunu bilecek seviyededir şeklinde olabilir.

2. 1. 2. Makâm İle Hâl Arasındaki Farklar

Tasavvuf ilmi terminolojisinde zaman zaman birbirine karıştırılan iki terim vardır ki o da makâm ve hâl terimleridir. Zira tasavvufî kavramlardan bazıları kimi sûfilere göre makâm, kimilerine göre de hâl veya tam tersi, bazen de bir tasavvufî kavram hem makâm hem de hâl olabiliyor.

Sûfilere göre hâl; hâl sahibinin herhangi bir kastı, çabası ve çalışması olmaksızın kalbinde aniden vücud bulan sevgi, hüznün, gevşeme ve tutulma gibi durumların kendisinde peydahlanması, kalbi saran veya kalbin sardığı temiz şeylere denilir.¹²⁶ Tasavvufî hâlleri, yağmur öncesi çakan şimşeklere benzetmek mümkündür. Nasıl ki şimşek çakar ve kaybolur aynı şekilde hâller de mürîdte bir an var olur ve gider. Tasavvufî hallere en bariz örnek olarak cezbe hâli verilebilir. O halde, hâl sahibi mürîdin bir an şevke gelip kendinden geçmesi hâl olarak değerlendirilebilir.

¹²⁴ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 122; el-Kâşânî, *Istîlâhâtü's-sûfiyye*, s. 107.

¹²⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 33.

¹²⁶ es-Serrâc el-Lümâ, s. 40; el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 122.

Tasavvufî makâmlar ve hâller arasındaki farkları ise üç maddede özetlemek mümkündür:

- a- Hâller Allah'ın kullarına bahşettiği birer bağış niteliğindeki makâmlar mürîdin gayreti ve çalışmasıyla elde edilen derecelerdir.
- b- Hâller vehbî, makâmlar ise kesbîdir. Bu maddenin yukarıda zikredilen maddeden pek bir farkı yok gibidir.
- c- Hâller geçici makâmlar ise kalıcıdır.¹²⁷

Dikkat edilecek olursa hâller Allah'ın birer vergisi iken makâmlar ise daha çok mürîdin cehdi/çabası olup, onun gayretine karşılık Allah'ın ona verdiği derecelerdir. Ancak, “İnsana çalıştığından başkası yoktur.”¹²⁸ Kur'ân buyruğu da gözardı edilmemelidir. Yani her ne kadar hâller vehbîdir denilse de, mürîd hâlleri yerinde oturarak Allah'a ulaşmak için çabalamadan elde edebilmesi imkânsız olup kazandığı her bir hâlin kat' ettiği menzileler sonucunda Allah tarafından bahşedilmiştir. Belki onun yaşadığı hâl için özel bir çabası olmadığı savunulabilir.

2. 1. 3. Tasavvufî Makâmlar

Tasavvufun ilk dönemi olan zühd dönemi denilen hicrî ilk iki asır bir kenara bırakılırsa, makâmlar ile ilgili eserlerinde ilk olarak *el-Lüma*'ın sahibi Ebû Nasr es-Serrâc (ö.378/988), *et-Taârrüf'un* yazarı Ebû Bekr el-Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Ebû Tâlib el-Mekkî bilgi vermişlerdir.¹²⁹ Aynı dönemde yaşayan bu üç sûfi kitaplarında makâmlarla ilgili başlıklar açıp makâmları îzah etmişlerdir. Ancak bahsettikleri makâmların sayısı on kusur kadar olup sayı bakımından çok azdır denilebilir.

el-Mekkî; es-Serrâc'tan ve el-Kelâbâzî'den farklı olarak bahsettiği makâmları geniş bir şekilde ele alıp incelemiştir. el-Kelâbâzî konu edindiği makâmlara sadece kendisinden önce yaşamış bazı sûfilerin o makâmlar hakkındaki görüşlerini belirtmiş, bazen onların görüşlerini birkaç kelimeyle îzah etmiştir.¹³⁰ es-Serrâc ise el-Kelâbâzî gibi sûfilerin o makâmlara getirdikleri tanımları zikretmiş, ondan farklı olarak da bazı makâmlar hakkında kendi görüşünü kısaca belirtmiştir.¹³¹

¹²⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 123.

¹²⁸ en-Necm, 53/39.

¹²⁹ Süleyman Uludağ, “Makâm”, *DİA*, c. XXVII, s. 409.

¹³⁰ el-Kelâbâzî, *et-Taârrüf*, s. 107-151.

¹³¹ es-Serrâc *el-Lümâ*, s. 40-66.

Hicrî dördüncü asır mutasavvıflarından Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) makâmlar konusunda *Menâzilü's-sâirîn* adlı bir eser kaleme almış ve bu kitabında on başlık altında onar makâm olmak üzere yüz makâmı açıklamıştır.¹³²

Tasavvufî makâmlar konusunda en geniş bilgiye hiç şüphesiz Rûzbihân el-Baklî'nin (ö. 606/1209) *Meşrebü'l-ervâh* adlı eserinde ulaşılabilir. el-Baklî, bu kitabında mürîdlerin bin makâmını konu edinmiş, ancak; kitabının sonunda Allah ile mürîd arasında sayısız makâmlar olduğunu, bu bin makâma ri'yet edenin bütün makâmlara ulaşabileceğini ifade etmiştir.¹³³

Bu kısa çalışmada makâmların sayısından ziyade el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb* adlı eserinde ele aldığı dokuz makâm, yani; tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ, ve mahabbet makâmları el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb* adlı eseri esas alınarak incelenecektir.

2. 2. Kütü'l-kulûb'ta Makâmların Tasnifi

el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb* adlı kitabında, yedisi “mürâkabe” ve dokuzu da “yâkin” makâmları olmak üzere toplam on dört makâmdan bahseder. Ona göre; yâkin makâmları; tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve mahabbet makâmlarıdır. Mürâkebe makâmları ise; yâkin makâmlarına sâliki hazırlama nevindedir. Onun bu tasnifi tasavvufî makâmlar konusunda orijinal bir bakış açısına sahip olduğu, tasavvuf ilmini izah eden eserler incelendiğinde ortaya çıkmaktadır.

el-Mekkî, öncelikle mürâkabe makâmlarını zikreder. Tabi bu arada mürâkabe makâmları konusunda dikkat edilmesi gereken sıralamayı da göz ardı etmeyerek, “mürâkebenin birinci makâmı ikinci makâmı” gibi ifadeler kullanarak, sırasıyla bu makâmları açıklar.¹³⁴ Mürâkabe makâmları konusundaki sıralama hassasiyetini yâkin makâmlarında da gözetir. el-Mekkî'nin mürâkabe makâmları diye ele aldığı meseleler makâmdan ziyade daha çok sâliki yakîn makâmları konusuna hazırlama mesabesindedir. Onun bu makâmları; sâliki yakînî bir îmana kavuşturmak, sâlike böyle bir îman kazandırmak içindir denilebilir. Çünkü yedi makâm diye verdiği bilgiler ilerde de açıklanacağı gibi, inanç/îman/itikâd ile ilgili bilgilerdir.

¹³² Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, trc. Abdurrezzak Tek, 1. Baskı, Bursa, Emin Yayınları, 2008, s. 74.

¹³³ Rûzbihân el-Baklî, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, *Meşrebü'l-ervâh*, thk. Âsım İbrahim el-Keyâlî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 328.

¹³⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 178.

2. 3. Mürâkebenin Tanımı

Arapçada “مفاعلة” babından “راقب” fiili mazinin masdârı olarak “مراقبة” kelimesi; gözetlemek, denetlemek, mülâhaza etmek, lafzatü’llâh (Allah kelimesi) ile kullanıldığı vakit Allah’ın azabından korkmak gibi anlamlara gelir.¹³⁵ Şer’i ıslâhta ise; mürâkebe, kulun her durumunu Allah’ın gördüğünü, haberdar olduğunu bilmesidir.¹³⁶

Tasavvuf ilminin terminolojisinde ise makâmdan ziyade mürîd için bir hâl olarak sayılan mürâkabe, kulun kalbinde ve gönlünde olanı Allah’ın bildiğini yakînî olarak bilmesi demektir.¹³⁷ Nitekim Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830), mürâkabe ile ilgili olarak; “kalplerde ancak Alla’ın koyduğu şeyler vardır. O halde Allah’tan olan Allah’a gizli kalır mı? Tabiki de Allah’a gizli kalması muhâldır.” demiştir.

Mürâkabeyi en güzel şekilde açıklayan haberlerden bir tanesi de hiç şüphesiz meşhur Cibrîl hadisidir: Cebrâil (a.s) Muhammed Mustafa (s.a.v)’ya “Ey Muhammed! Bana ihsândan haber ver?” Sorusuna Hz. Peygamber (s.a.v), “*İhsân: Allah’ı görüyormuşsun gibi O’na ibâdet etmendir. Şayet O’nu görmezsen şüphesiz O seni görüyor.*”¹³⁸ Şeklinde cevap vermiştir. İşte Hz. Peygamber (s.a.v)’in, “O seni görüyor.” Hadisi mürâkebeyi tam olarak ifade etmektedir. Yani gizlide ve açıkta kişinin bütün eylemlerinden Allah’ın haberdâr olduğunun bilincinde olması o kişinin mürâkabe ehlî olduğuna işârettir denilebilir.

Bu arada unutmamak gerekir ki, mürâkebe hâli mühâsebe halinden sonra yaşanır.¹³⁹ Önce mürîd kendisini hesaba çekecek ondan sonra mürâkabeye geçecektir. Nitekim Hz. Ömer (r.a), “Hesaba çekilmeden önce nefislerinizi hesaba çekin.”¹⁴⁰ buyurmaktadır. İşte sûfiler Hz. Ömer (r.a)’in bu tavsiyesine riâyet ederek

¹³⁵ er-Râzî, *Muhtaru’s-sihâh*, s. 230; el-Mükrî, *el-Misbâhü’l-münîr*, s.149; Heyet, *el-Mu’cemü’l-vasît*, s. 410.

¹³⁶ el-Cürcânî, *Kitâbü’t-ta’rifât*, s. 293.

¹³⁷ es-Serrâc, *el-Luma’*, s. 51.

¹³⁸ el-Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, Muhtasarı *Sahîhü’l-Buhârî*, thk. Nâsirüddin el-Elbânî, Riyâd, Mektebetü’l meârif, 2002, Tefsir, 237. Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü’rî, *Sahîhu Müslim*, thk: Yâsir Hasan, Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 2012, İman, 1.

¹³⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s. 293.

¹⁴⁰ Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-müsannef fil ahâdîsi ve’l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyâd, Mektebetü’r-rüşd, 1988. c. 7. s. 188.

mürâkabe için mühâsebeyi şart koşmuşlar. el-Mekkî'ye göre ise mühâsebe, mürâkabenin başı olup, mürâkabe yakîn ehli için bir hâldir.¹⁴¹

Kur'ân'da mürâkabeyle ilgili olarak Allah, “*Şüphesiz Rabb'in gözetlemektedir.*”¹⁴² “*O gün ağızlarını mühürleriz. Ellerini konuşturur, ayakları da yaptıklarına şahitlik yapar.*”¹⁴³ buyurmaktadır. İnsanoğlu mürâkabe konusunda sadece bu iki ayeti idrak etse, Allah'ın mürâkabe sisteminin gücünü kavrayabilir. Bu dünyada yapılanları, Kıyamet günü ellerin söylemesi, ayaklarında şahitlik yapması, kişinin yaptıklarının hesabını vereceğinin en büyük kanıtıdır.

Allah'ın mürâkabe sistemini, insanoğluna takılan ve onun bütün hal ve hareketlerini kaydeden sınırsız hafızaya sahip bir bellek kartı gibi düşünmek mümkündür. İşte bu bellek kartında dünyadayken insanoğlunun yaptıkları kaydedilir ve kıyamet günü onun önüne konulur. O halde açıkta veya gizlilikten yapılan hiçbir şeyin O'ndan gizlenmesi mümkün değildir. İşte sûfîlerin bahsettiği mürâkabe budur denilebilir.

2. 3. 1. Kûtü'l-kulûb'ta Mürâkebe Makâmları

el-Mekkî'ye göre; mürâkabe makâmların ilki; kişiye ölümünden sonra yapılacak olan muâmele ve o kimsenin fânî dünyada yaptıklarının karşılığında başka bir şey değildir. Yani; kişi bu dünyada neyi ekerse, berzah/ kabir hayatı ve sonrasında da onu biçecektir. Ona göre; ilmel yakîn/kati' ilim ilmiyle inan bir kimse, aynı şekilde ilmel yakîn olarak sadece yaptıklarından sorumlu olduğunu bilir, bir başkasının yaptıklarından sorumlu tutulmaz.¹⁴⁴ Nitekim Allah; “*Hiçbir günâhkâr, başkasının günâhını yüklenmez.*”¹⁴⁵ “*Yoksa biz îman edip sâlih âmeller işleyenleri, yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah'a karşı gelmekten sakınanları yoldan çıkan arsızlar gibi mi tutacağız?*”¹⁴⁶ diye buyurmaktadır.

Özetle; ona göre mürâkabe makâmların birincisi; kişinin herhangi bir şüphe duymadan sâlih âmel işlemesi ve işlediği bu âmelin de yine şek/şüphe olmadan karşılık bulacağını bilmesidir.

¹⁴¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 144.

¹⁴² el-Fecr, 89/14.

¹⁴³ Yâsîn, 36/65.

¹⁴⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 75178.

¹⁴⁵ Fâtır, 35/18.

¹⁴⁶ Sâd, 38/28.

Mürâkabe makâmlarının ikinci ise; kişinin sâlih âmelinin karşılığında nîmetlere mazhar olacağını, sâlih olmayan âmel karşılığında da azap göreceğini kesin olarak bilmesidir.¹⁴⁷ Aslında el-Mekkî, burada her ne kadar mürakebe makâmlarının ikincisi dese de, birinci makâmı biraz genişletmiştir. Sanki birinci makâm için kişinin bu dünyada yaptıklarından şüphe duymaması, ikinci makâm içinse âhirette karşılık bulacağından şüphe duymaması gerektiğini ifade etmiştir.

Mürâkabe makâmının üçüncüsü ise; her ne kadar kişi bu dünyada sâlih âmeller işlese de, Allah'ın rahmeti olmadan, o kişi cehennem azabından kurtulmayacağını bilincinde olması bunu yakînen bilmesidir.¹⁴⁸

Mürâkabe makâmının dördüncüsü ise; kişinin kıyamet gününde hesaba çekileceğini, bu dünyada yaptığı en ufak bir yanlışın hesabını vereceğini kesin olarak bilmesidir.¹⁴⁹ el-Mekkî'nin dördüncü makâm dediği makâm da aslında aşağı yukarı birinci makâmın aynısıdır.

Mürâkabe makâmının beşincisi ise; kişinin son pişmanlığın fayda etmeyeceğini kesin olarak bilmesidir.¹⁵⁰ Firavun'un boğulmak üzere iken îman ettiği, ancak bu îmanın kendisine fayda vermediğini Kur'ân'da şöyle buyurulmuştur: *"İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken, "İsrailoğulları'nın îman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de müslümanlardım" dedi."*¹⁵¹ Firavun'un böyle demesine cevaben Allah: *"Şimdi mi?! Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun."*¹⁵² diye buyurur. İşte son pişmanlığın kesin olarak fayda vermeyeceğinin en net delillerden bir tanesi Firavun'un Kur'ân'da anlatılan kıssasıdır.

Mürâkabe makâmının altıncısı ise; *"Onlara de ki: (Tevrat'a beslediğinizi iddia ettiğiniz) îmanınızın size emrettiği şey ne kötüdür, eğer inanan kimselerseniz!"*¹⁵³ *"Suçlular, Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, "Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, sâlih âmel*

¹⁴⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 180.

¹⁴⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 183.

¹⁴⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 184.

¹⁵⁰ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 189.

¹⁵¹ Yûnus, 9/90.

¹⁵² Yûnus, 9/91.

¹⁵³ el-Bakara, 2/93.

*işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız” dedikleri vakit, (onları) bir görsen!”*¹⁵⁴ *“Fakat onlar, şüphe içinde eğlenip duruyorlar.”*¹⁵⁵ el-Mekkî, bu âyetleri delil getirerek, yakînî îmanın neticesinin sâlih âmel olduğunu, yani; kesin olarak inanan bir kimsenin Allah’ın muradına ters hareket edemeyeceğini, Allah’ın âyetlerini görmek ve işitmek Müttakînlerin vasfı olduğu, şek/şüphe ise, Allah’ın âyetleriyle oynayanların vasfı olduğunu ifade etmiştir. İşte kişinin bu zikredilenleri kesin olarak bilmesi ve buna göre hareket etmesini de murâkabenin altıncı makâmı olarak ifade etmiştir.¹⁵⁶

Mürâkabe makâmlarının yedincisi ise; kişinin yukarıda anlatılan altı makâmın bilincinde olup o altı makâmı her an yaşamasıdır. Kişi, sürekli Allah’ın mürakabesi altında olduğunu kesin olarak bilecek ve ona göre hâl ve hareketlerini düzenleyecek ki; Allah’ı müşâhede eden, Allah’a yakın olan mukarrabûndan olsun.¹⁵⁷

Sonuç itibariyle el-Mekkî’nin bahsettiği bu yedi mürâkabe makâmıyla, sâlikin Allah’a vuslâtında bilinçli olarak ve kesin inanarak izlemesi gereken yöntemi sunmuştur. Dikkat edilecek olursa el-Mekkî, mürîdten kalbini tertemiz/pak yapmasını istemiş bunun için de mürîdin nasıl hareket edeceğini ifade etmiştir. O, bu yedi mürâkabe makâmı ile sâlike Allah’a vuslât konusunda âdete bir azık sunmuştur. Onun bu açıklamalarından hareketle ne istediğini, sâlikin her şeyden önce Allah’la ile hiçbir problemin olmaması şeklinde özetlenebilir.

Aslında yedi makâm diye aktardığı makâmalar, “yakaza” ve “mürâkabe” makâmaları ile izah edilebilir. Nitekim el-Mekkî’nin mürâkabe makâmaları konusunda yaptığı açıklamaların özeti, kişinin yaptıklarında bilinçli olması ve yaptıklarının hesabını kesin olarak bilmesi şeklinde izâh edilebilir. Ayrıca, bu bölümün sonunda; “makâmı tevbe, hâli de istikâmet, ya da makâmı ilim, hâli de âmel olan kimse bu makâmaların hepsini cem’ etmiştir.”¹⁵⁸ demesi, sanki mürâkabe makâmaları diye sunduğu makâmaların cümlesinden/hepsi Allah’ın istediği insan tipi sonucu çıkarılabilir.

¹⁵⁴ es-Secde, 32/12.

¹⁵⁵ ed-Duhân, 44/9.

¹⁵⁶ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 190.

¹⁵⁷ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 192.

¹⁵⁸ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 193.

2. 4. Yakîn Makâmıları

Arapçada sülâsî mücerred dördüncü babından “يقن” fiili mazinin masdârı olarak “يقين” kelimesi; sabit olmak, tahakkük etmek, açıklamak, bilmek, şüpheyi gidermek, delil ve nazar ile ortaya konulan ilim gibi anlamlara gelip bazen zannı ifade etmek için de bu kelime kullanılmaktadır. Bu kelimedede delil getirerek ortaya konulan ilim anlamı olduğu için Allah’ın ilmi “yakîn” olarak isimlendirilemez.¹⁵⁹

Şer’i ıstılahta ise; yakîn, hakikatı delil ve burhan olmaksızın îman kuvvetiyle görmek, gaybı kalbin paklığıyla müşâhede etmek, fikirleri korumakla sırları mülâhaza etmek, kalbin bir şeyin hakikatına mütmain olması ve gözün hakikatı şeksiz şübhesiz görmesi gibi anlamlara gelir.¹⁶⁰

Tasavvuf terminolojisinde ise mükâşefe veya müşâhede de denilen¹⁶¹ yakîn, bir ilim olarak ele alınıp, örfen o ilmi taşıyan kişi de şüphe olmayan ilim, o ilmi taşıyan kişinin kesin olarak o ilimden emin olması şeklinde ta’rîf edilip, yakîn ilmi için delilin varlığı şart koşulmuştur. Yani sûfilere göre bir ilme yakîn ilimdir diyebilmek için o ilmin yakîn olduğunu gösterecek bir delilin olması gerekir. Zaten bundan dolayı Allah için yakîn ilim söz konusu değildir. Onlara göre ilme’l yakîn, ayne’l-yakîn ve hakke’l-yakîn yakîninin kendisi olup, ilme’l yakîn bürhân ile, ayne’l-yakîn beyân hükmüyle, hakke’l-yakîn ise âyân/bizzat görme vasfıyla sabit olan ilimdir.¹⁶²

2. 5. Kûtü’l-kulûb’ta Yakîn Makâmıları

Ebû Tâlib el-Mekkî’nin tam adı, *Kûtü’l-kulub fî muâmeleti’l-mahbûb ve vasfî tarîki’l-mürîd ilâ makâmi’t-tevhid* (mahbub ile muâmelede ve mürîdin tevhid makâmına ulaşma yolunun sıfatı hakkında kalblerin azığı) olan eseri incelenecek olursa, kitabın adından da anlaşıldığı üzere bu eseri kaleme almasının amacı sâliki “tevhîd makâmına” ulaştırmak olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim kırk sekiz (48) fasıldan oluşan bu eseri otuz ikinci fasla kadar mürîdi deyim yerindeyse yakîn

¹⁵⁹er-Râzî, *Muhtaru’s-sihâh*, s. 2637; el-Mükrî, *el-Misbâhü’l-münîr*, s.428; Heyet, *el-Mu’cemü’l-vasîf*, s. 1124.

¹⁶⁰el-Cürcânî, *Kitâbü’t-ta’rifât*, s. 363, 364.

¹⁶¹es-Serrâc, *el-Luma’*, s. 65.

¹⁶²el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s. 158; Abdurrezzak el-Kâşânî, *Istılâhâtü’s-sûfiyye*, s. 221-223.

makâmlarına hazırlık babındandır. Otuz ikinci faslı yakîn makâmlarına ayıran el-Mekkî, bu fasılda; tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve mahabbet makâmı olmak üzere ona göre dokuz tane olan yakîn makâmını genişçe izâh ettikten sonra, eserinin geri kalanında fikhî ve itikâdî meselelerden bahsetmiştir.

el-Mekkî, yakîn makâmlarının asıllardan saydığı tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve mahabbet makâmını muttakînlerin hallerinin fer'i/tâlisi olduğunu ifade edip, onların bu asıl olmayan halleri ileride açıklanacak olan dokuz makâma göre şekillendiğini söylemiştir.¹⁶³ Yani ona göre; yakîn makâmını bu dokuz makâmla sınırlandırmak doğru değil, bu makâmlar muttakînler için olmazsa olmaz cinsindedir. Bu makâmlara sahip olmayan sâlik, muttakîn vasfına hâiz olamaz. Ayrıca muttakînler için asıl olan bu makâmlar değil, onlar için bu makâmlar sadece mahbuba ulaşmada birer basamak olabilir. Ancak unutmamak gerekir ki, hiçbir makâm diğer makâmı silip yok etmez. Sâlik bir makâmdan diğerine geçince, geçtiği makâm onun için ilim, ulaştığı makâm ise onun için vecd niteliğindedir.

Tevhîd, mahabbet, ihlâs ve ma'rifet makâmlarının hakikatını ma'rifet ehlinin kimseye söylemediğini belirten¹⁶⁴ el-Mekkî için asıl olan ma'rifet makâmıdır. Ona göre bu makâma ulaşan sâlik beşerî vasıflardan sıyrıldığı için artık diğer makâmlardan da soyutlanmıştır. Nitekim ma'rifet makâmı ancak Allah'ı müşâhede etmek ve bizzat yakîn ile sahih olur. Ma'rifet makâmına ulaşan sâlik el-Mekkî'ye göre fenâ fillâh olmuştur. Ancak bu makâma ulaşmak da neredeyse imkânsızdır. Çünkü ona göre ma'rifet, nübüvvet ve mahbûb makâmı diğer makâmlardan farklı olup bu makâmlara ulaşmak neredeyse muhâldir.¹⁶⁵

Mürîd için makâmlarda sıralamaya da dikkat eden el-Mekkî göre; sâlik için yakîn makâmı sırasıyla; tevbe, sabır, şükür, recâ, havf, zühd, tevekkül, rızâ ve mahabbet makâmıdır. Ona göre; sâlik, tevbe makâmına ulaşmadan, bu makâmın hakkını vermeden, bu makâma göre hayatını tasarlamadan/dizayn etmeden bu makâmın bir üst makâmı olan sabır makâmına geçmesi sahih olmadığı gibi mümkün de değildir. Ona göre makâmı olmayanın makâmı ise mübâhlıktır.¹⁶⁶ Yani makâmlar mü'minler için gereklidir ve olmalıdır. Onun için makâmı yakîn makâmlarından

¹⁶³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 302.

¹⁶⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 111.

¹⁶⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 401.

¹⁶⁶ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 413.

herhangi birisine sahip olmayan mü'minin, şerîatın yapılmasını veya yapılmamasını tercihine bıraktığını yapması makâmıdır.

Onun yakîn makâmı ile ilgili olarak ısrarla belirttiği; bu makâmın îmanın farzlarından hiç birini sâkıt etmediği ve tevhîd makâmına ulaşan mürîd için Hz. Peygamber (s. a. v)'in şerîatına aykırı hareket etme gafletine düşmek gibi bir hak iddia edilemeyeceğidir. Ona göre böyle bir iddiada bulunan değil mürîd Allah'a ve Resûlü (s. a. v)'ne iftira atmış yalancının tekidir.¹⁶⁷ Nitekim el-Mekkî'ye göre yakîn makâmı Hz. Peygamber (s. a. v)'in hâline bâtinen uymaktır.¹⁶⁸ Yani mürîdin makâmı ne olursa olsun İslâm şerîatının zâhirine aykırı hareket etmesi söz konusu olamaz. Oruç ibâdetinin sabrı gerektiğinden dolayı bir mürîdin çıkıp “benim makâmım sabırdır ben oruç tutmak zorunda değilim” deme gafletine düşmesi câiz değildir. Şimdi el-Mekkî'nin makâmlardaki sıralamasına ve *Kûtü'l-kulûb* adlı kitabında verdiği bilgilere göre bu dokuz makâm açıklanacaktır.

2. 5. 1. Tevbe Makâmı

Tevbe; arapça bir kelime olarak “تاب” vâvî ecvef fiilinin masdârı olup, sözlükte; günâhtan dönmek, vazgeçmek, bırakmak, itiraf etmek, pişman olmak, kişinin işlediği suçu bir daha yapmamaya kesin olarak karar vermesi gibi anlamlara gelir.¹⁶⁹

Şeri' ıstılahta ise; Allah'ın bütün haklarını yerine getirerek, kalpteki ısrar bağlarını çözüp Allah'a rucu' etmektir.¹⁷⁰ Allah'ın hakları demek; O'nun gönderdiği emir ve yasaklara riâyet etmek demektir. Kalpte var olan ısrar bağlarının çözmekten maksat ise; nefse esir olmaktan kurtulup, nefsin kötü emellerine boyun eğmemektir denilebilir.

Tevbe kelimesi, Tasavvuf ilmî literatüründe sözlük anlamına uygun olarak kullanılan bir terimdir.¹⁷¹ Allah ile bâ't yapmaktan ibaret olan tevbe, aslında

¹⁶⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 75.

¹⁶⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 139.

¹⁶⁹ er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s.83; el-Mükrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s.54; Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 109.

¹⁷⁰ el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, s. 134.

¹⁷¹ Abdurrezzak el-Kâşânî, *İstulâhâtü's-sûfiyye*, thk. Âsım İbrahim el-Keyyâlî, 2. Baskı, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2012, s. 93

Hâkk'tan gelen mektubun kalbe düşmesidir.¹⁷² Tevbe makâmında öncelikle Allah'ı bir daha üzmemeye söz verilir. Bunun üzerine Hâkk söz veren kişinin kalbine ma'rifet nurlarını indirir ve o kişinin kalbinin gözleri açılır. Kişinin kalbinin gözleri açıldı mı artık o kişi için günâha düşmek gibi bir gaflet söz konusu olamaz.

2. 5. 1. 1. Sûfilere Göre Tevbe Makâmı

Allah'a giden yolda sâlik için önemli bir makâm olan tevbe makâmı İhtilâflı olmakla birlikte sâlikin ilk makâmıdır.¹⁷³ Çünkü sâlikin tevbesi sahih olmadığında, yani o bu makâma ulaşmadığında diğer makâmlara ulaşması imkânsızdır.¹⁷⁴ Nitekim Âdem (a.s) yasaklı ağaca yaklaştıktan sonra yeryüzüne eşiyle birbirilerine düşman olarak gönderilmişler ve ancak tevbeleri kabul edildikten sonra Hakk'a ulaşmışlardır. Allah Âdem (a.s)'in durumunu şöyle anlatır: *“Dedik ki: “Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz.” Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, “Birbirinize düşman olarak yeryüzüne inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır” dedik. Derken, Âdem (vahiy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla âmel edip Rabb'ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.”*¹⁷⁵ İşte bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi tevbe makâmı, sâlik için tevhd makâmına giden yolda ilk adımdır denilebilir.

Sûfîlerin tevbe konusunda söyledikleri sözler incelendiğinde, her bir sûfînin tevbe makâmına getirdiği tanım, tevbe makâmını yaşayan kişiye göre tevbeyi tanımladıkları görülecektir. Mesala; Ebû Yakub es-Sûsî; “Tevbe: ilmin zemmettiği şeylerden dönüp, ilmin medh/övdüğü şeylere yönelmektir.” Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896); “Tevbe: günâhını unutmamandır.” Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909); “Tevbe: günâhını unutmandır.” Ebû'l-Hasan en-Nûrî (ö. 295/907); “Tevbe: Allah dışında her şeyden yüz çevirmektir.” diye tanımlamışlardır.¹⁷⁶ Her ne kadar onların bu tanımları birbiriyle çelişiyor gibi görünse de aslında onlar tevbe makâmına ulaşan

¹⁷² Rûzbihân el-Baklî, *Meşrebü'l-ervâh* s. 26.

¹⁷³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 165.

¹⁷⁴ el-Kilânî, es-Seyyid Muhammed b. Abdülkadir el-Kilânî, *Ebvâbü't-tasavvuf makâmâtuhu ve âfâtuhu*, thk. es-Seyyid Miâ'd Şerefüddin el-Kilânî, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2010, s. 33.

¹⁷⁵ el-Bakâra, 2/ 35, 36, 37.

¹⁷⁶ es-Serrâc, *el-Luma'*, s. 41-42.

her bir mürîdin eşit olmadığını, bu makâmın kişiden kişiye farklılık gösterebileceğine riâyet ederek farklı tanımlar yapmışlardır. Ayrıca; sûfilere her biri kendi yaşadığı hâle göre makâmı ve tasavvufî hâlleri tanımlamıştır. Bu da onların bu konulardaki görüşlerinin anlaşılmasını zorlaştırıyor.¹⁷⁷

Sûfiler göre; âvâmın, havâssın ve hâssü'l-havâsın olmak üzere üç çeşit tevbe makâmı vardır. Onlara göre; günâhlardan tevbe etmek âvâmın, dalgınlıktan tevbe etmek havâssın ve mâsivâdan tevbe etmek hâssü'l havâssın tevbe makâmıdır.¹⁷⁸ Ehlu'llâh için harama girme söz konusu olmadığı için; avâmın tevbesi; Allah'a yapılan ibâdetleri çok görmekten, havâssın tevbesi; günâhı küçük görmekten, hâssü'l-havâsın tevbesi ise; vakti zayi etmekten dolayı olduğu savunulmuştur.¹⁷⁹

Sûfiler tevbe konusunda insanları dört kısma ayırırlar. Onlara göre; küfürden îmana dönmek kâfirlerin, kötü işlerden iyi işlere dönmek fasıkların, kötü huylardan iyi huylara dönmek iyilerin, her şeyi terk edip Allah'a dönmek de nebî ve velîlerin tevbesidir.¹⁸⁰ İşte bundan dolayı Zünnûn Mısırî (ö. 245/857); “Allah dostlarının günâhları, iyilerin iyilikleridir” demiştir.¹⁸¹ Yani; gülü seven dikenine katlanır misali, veliyü'l-lâh için yasak olan bazı şeyler, diğer kimseler için sevap niteliğinde olabilir.

Âvâm için mükellef olma vaktinden başlayıp mükellefiyetin düşeceği vakte kadar devam eden tevbe makâmı, ricâlu'l-lâh için ise; tevbe makâmının bir başlangıcı olmakla birlikte, sonu ancak “tevvâb” (tevbeleri çokça kabul eden Allah'ın isimlerinden bir isim) ismi zâhir olunca biter.¹⁸² Nitekim sûfiler için asıl olan vuslâtıdır. Onlar taşın suyunu çıkartma misali, mahbuba giden yolda gâyelerine ulaşmak için bütün gayretlerini sarf ederler.

2. 5. 1. 2. Sûfilere Göre Sahih Tevbenin Şartları

Tevbeyi Allah'a kulluğun bir gereği olarak sayan sûfilere göre, hiçbir günâh tevbe kapısını kapatabilecek dereceye sahip değildir. Onun için günâhın

¹⁷⁷ el-Gazâlî, Ebî Hâmid el- Gazâlî, *İhyâu ûlûmü'd-dîn*, thk. Seyyid İ'mrân, Kâhire, Dârü'l-hadîs, c. 4, 2004, s. 53.

¹⁷⁸ Es-Serrâc, Ebî Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî, 3. Baskı, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2016, s. 42.

¹⁷⁹ el-Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 77.

¹⁸⁰ Süleyman Uludağ, *Tasavvûf Terimleri Sözlüğü*, s. 356.

¹⁸¹ es-Serrâc, *el-Luma'*, s. 42.

¹⁸² İbn Ârabî, Mühyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Hâtemî, *el-Fütühâtü'l-mekîyye*, thk. Ahmed Şemsüddîn, 3.Baskı, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2011, c. 3, s. 213.

büyüklüğüne küçüklüğüne bakılmaksızın yapılan her günâhtan tevbe etmek gerekir. Onlara göre sâliki olgunlaştıran etmenlerden birisi de günâh ve tevbenin olmasıdır. Yani günâh işleyip tevbe etmeyen sâlik kemâle erişmez.¹⁸³ Nitekim Resûlullah (s. a.v), “*Nefsim elinde olana yemin olsun ki, eğer günâh işlemezseniz, Allah sizi yok eder, günâh işleyip sonra Allah’tan günâhlarının affını dileyen ve onları bağışlayacağı bir topluluk getirir.*”¹⁸⁴ buyurmaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki, günâh işleme hususunda asıl olan, o günâhı bilerek işlememektir. Çünkü Allah, “*Allah katında (makbul) tevbe, ancak bilmeyerek günâh işleyip sonra çok geçmeden tevbe edenlerin tevbesidir.*”¹⁸⁵ buyurmaktadır.

Ma’siyet/günâh, kul ile Allah arasında olsun, kul ile kul arasında olsun ya da kul ile diğer mahlûkât arasında olsun fark etmeksizin bu ma’siyetten tevbe etmek farzdır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de; “*ey îmân edenler! Allah’a nasûh bir tevbeyle tevbe dedin.*”¹⁸⁶ diye buyurulmaktadır. İşte bu âyette hem günâhtan tevbe etmenin farz olduğu, hem de yapılacak olan tevbenin “nasûh” olma şartı olduğunu bildirilmiştir. Kelime anlamı içten olan “nasûh”, “tevbe” kelimesiyle kullanıldığında kısaca sıhhat şartlarını taşıyan tevbe anlamını ifade ettiği bilinmektedir.

Sûfîlere göre, sahih bir tevbenin; pişmanlık, hatayı terk ve ma’siyete dönmemeye azmetmek/kararlı olmak üzere üç şartı vardır. Onlara göre; nasıl ki memeden çıkan sütün tekrar memeye dönmesi imkânsızsa, aynı şekilde terk edilen bir ma’siyete dönmek de imkânsızdır. Ancak; bazı sûfîler geçerli tevbenin tek bir şartı olduğunu ve o şartında nedm/pişmanlık olduğunu savunmuşlardır.¹⁸⁷ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.); “*Tevbe pişmanlıktır.*”¹⁸⁸ diye buyurmaktadır. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bu hadisi, “*Hac ârafattır*”¹⁸⁹ hadisi gibidir. Yani; ârafat olmadan hac ibâdeti edâ edilmiş olmaz, haccın en önemli rûknünün ârafat olduğunu belirtmek için Resûlullah (s.a.v.) böyle buyurmaktadır. Sadece Mekke’deki ârafat dağına çıkmakla hacı olunur anlamı bu hadisten çıkarmak mümkün değildir. Çünkü

¹⁸³ Ali Tenik, *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*, Erkam Matbaası, Bor’lu Ahmed Kuddûsî vakfı, 2012, s. 192

¹⁸⁴ Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim*, thk: Muhammed Fuâd Abdûlbâkî, Beyrut, Dâru ihyâi’t-turâsî’l-ârabî, Tevbe, 2749.

¹⁸⁵ en-Nisâ, 4/17.

¹⁸⁶ et-Tahrîm, 66/8.

¹⁸⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletu’l-Kuşeyriyye*, s. 166; el-Cîlânî, Abdulkadir b. Musa b. Abdullah el-Cîlânî, *el-Ğünye*, Kâhire, el-Mektebetü’t tevfikiye, 1999, s. 173.

¹⁸⁸ Ebû Hâtîm ed-Dâremî, Muhammed b. Hibbân, b. Muâz b. Ma’bed et-Temîmî, *el-İhsân fî tarîbi Sahîhi İbn Hhibbân*, thk. Şuâyb el-Arnâvûtî, Beyrût, Müessetü’r risâle, 1998, c. 2, s. 377.

¹⁸⁹ İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, c. 2, s. 1332.

hac ibâdetinin ârafattan başka da rükünleri olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde “*Tevbe pişmanlıktır.*” hadisine dayanarak makbûl bir tevbenin tek şartı pişmanlıktır, demek çok isabetli bir görüş değildir sonucuna varmak mümkün değildir.

Sûfîler her ne kadar makbûl bir tevbe için zikri geçen şartları öne sürmüşlerse de aslında bahsedilen o üç şart âvâm içindir denilebilir. Nitekim ma’siyete/günâha dönmemeye kararlı olma şartı havâs için söz konusu olamaz. Çünkü onlar açısından ma’siyet sadece bakıp ibret alınacak bir şeydir, onların böyle bir şeye düşmeye cüret etmeleri düşünülemez. Dolayısıyla olmayan bir şeye tekrar dönmek gibi bir şey söylemek akıl kârı değildir. Sûfîlerin tevbesi ancak, yaptıkları iyiliklerde Allah’ı tam olarak razı edememe korkusundan olabilir. Nitekim meşhur sûfîlerden Râbiâtül-Âdeviyye (ö. 185/805); “*Estağfiru’l-lâh dememdeki sadakatın azlığından Allah’a istiğfâr ederim.*” der.¹⁹⁰ Ya da içinde bulunduğu vakte riâyet etmeyip yaşaması gereken hâli değil de başka bir hâli yaşamaktan ötürü olabilir. Mesala “sekr” hâlinde olan bir sûfînin sükût etmesi gerekir. Şayet bu hâlde olan sûfî sükût etmeyip de kavli zikirle uğraşırsa hata işlemiş olur ki bu hatasından tevbe etmesi gerekir.

2. 5. 1. 3. Kûtü’l-kulûb’ta Tevbe Makâmı

Ebû Tâlib el-Mekkî’ye göre yakîn ehlinin makâmlarından birincisi olan tevbe makâmının, *Kûtü’l-kulûb’ta* Kur’ân perspektifinde ele alınarak incelendiğini söylemek mümkündür. el-Mekkî, tevbe makâmını açıklarken ma’siyet/günâh ve günâhtan arınma, kurtulma yollarına dikkat çekmiştir. Nitekim Kur’an’da insanoğlunun rahmânî, “*ona (Âdem) ruhundan (Allah) öfledi.*”¹⁹¹ şeytânî, “*insan gerçekten Rabbine karşı pek nankördür*”¹⁹² yönüne dikkat çekilmiştir. İşte el-Mekkî de insanoğlunun bu iki yönünü dikkate alarak tevbe makâmını açıklamıştır.

el-Mekkî’ye göre, tevbe makâmına ancak bu makâmla ve bu makâma ulaşmayı amaçlayan sâlikle ilgili on hısâl/vasıf/nitelik bilip taşıyan kişi çıkabilir. Bu on özellik de şunlardır: Birincisi; kişinin Allah’ın yasaklarından/haramlarından sakınması gerektiğinin farz olduğunu bilmesidir. İkincisi, şayet kişi Allah’ın koyduğu sınırları aşip harama düşerse, o günâhta ısrar etmemesi, o ma’siyeti tekrar etmemesidir. Üçüncüsü, kişinin düştüğü günâhtan tevbe edip Allah’a dönmesidir.

¹⁹⁰ Kelâbâzî, Ebî Bekr Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Taârrü’f li mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 2.Baskı, 2011, s. 213.

¹⁹¹ es-Secde, 32/9.

¹⁹² el-Âdiyât, 100/6.

Dördüncüsü, günâh işlemekten pişmanlık duyması; beşincisi, ölünceye kadar Allah'a itaat edeceğine kesin olarak kararlı olmasıdır. Altıncısı, kişinin azaptan korkmasıdır. Yedincisi, kişinin Allah'ın bağışlayabileceğinden de ümit kesmemesidir. Sekizincisi, kişinin günâhı Allah'a itiraf etmesidir. Dokuzuncusu, kişinin Allah'ın günâha düşmemeyi takdir ettiğini ancak günâha düşenin kendi hür iradesiyle ma'siyete düştüğünü kesin olarak bilmesidir. Onuncusu, kişinin günâhların affı için sürekli sâlih âmeller işlemesidir.¹⁹³

el-Mekkî'nin bahsettiği bu on vasfı iki kısımda incelemek mümkündür. Birincisi, nasûh tevbe denilen tevbede bulunması gereken vasıflar; ikincisi ise, ma'siyet/günâh ile ilgili vasıflardır.

2. 5. 1. 4. Kûtü'l-kulûb'ta Nasûh Tevbe

Ebû Tâlib el-Mekkî, "*Ey îman edenler! Allah'a nasûh bir tevbeyle tevbe edin.*"¹⁹⁴ âyetini delil göstererek nasûh tevbeyi açıklamaya çalışmıştır. Ona göre nasûh tevbe, nefsin hevâsından arınmış bir kalp ve sünnete uygun dürüst, saf bir ilim ile Allah için yapılan tevbedir.¹⁹⁵

Kişiyi günâha sevk eden etkenlerin başında hiç kuşkusuz nefis gelir. Nitekim Allah; "*Muhakkak ki nefis çokça kötülükleri emretmektedir.*"¹⁹⁶ diye buyurmaktadır. el-Mekkî de nefsin bu hasletini göz önüne alarak nasûh tevbede öncelikle nefsin köleliğinden kurtulmak gerektiğini bildirmiştir. Onun nasûh tevbe tanımında öne çıkan diğer bir husus da o tevbede olması gereken pak/temiz bir ilimdir. İlme son derece önem veren el-Mekkî'ye göre ilimsiz bir âmelin değeri yoktur. Nasûh tevbe de bir âmel olduğuna göre, onda da ilim şarttır.

el-Mekkî'ye göre bir tevbenin nasûh olabilmesi için, işlenen günâha dönmek, yani o günâhı bir daha tekrar etmemek, o günâhtan sözlü olarak bahsetmemek, o günâha sebep olanla bir araya gelmekten tevbe etmek, o günâha benzer bir günâha düşmeye çalışmamak, o günâha bakmaktan tevbe etmek, o günâhtan bahsedeni dinlemekten tevbe etmek, o günâhı dilemekten/istemekten tevbe etmek, tevbeyi hakkıyla yapamamaktan tevbe etmek, yaptığı tevbede samimi

¹⁹³ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 304.

¹⁹⁴ et-Tahrîm. 8.

¹⁹⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 302.

¹⁹⁶ Yusuf, 12/53.

olmamaktan tevbe etmek, tevbesine güvenip de tevbesiyle yetinmekten tevbe etmek üzere on şart olmalıdır.¹⁹⁷

el-Mekkî'nin nasûh tevbe için şart koştığı şartlardan da anlaşıldığı üzere, bir tevbenin nasûh olabilmesi bütün günâhları terk etmeye bağlıdır. Kişi nasıl ki azalarıyla günâhı terk ediyorsa aynı şekilde günâh kavramını kalbinden, zihninden söküp atmalıdır.

el-Mekkî'ye göre, tevbenin makbûl ve o tevbenin günâhlara kefarete olabilmesi için dördü azalarla ilgili, dördü de kalple ilgili sekiz şart vardır. Azalarla ilgili şartlar; iki rekât namaz kılmak, yetmiş defa istiğfâr (günâhların affını dilemek), yüz defa “sübânellahi'l-âzîm ve bi hamdihi” demek ve bir sadaka verip bir gün oruç tutmaktır. Kalp ile ilgili şartlar ise; günâhtan kesin olarak tevbe etmek, o günâhtan kurtulmayı canı gönülden istemek, o günâh için azap görmekten çekinmek ve Allah'ın günâhı affedeceğinden ümit var olmaktır.¹⁹⁸ Tevbede kalbin âmeli ile ilgili olarak el-Mekkî'nin, Allah'ın hem rahmetini hem de gazabını ön plana çıkarttığı söylenilebilir.

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin tevbenin kabul olmasında organların yapması gereken şartlar hakkında koşul olarak öne sürdüğü iki rekât namaz, Allah'ın günâhtan tevbe etmeyi kişiye nasip ettiği için şükür namazı nevinden kabul edilebilir. Nitekim Kitâp ve Sünnette “tevbe namazı” diye bir namaz mevcut değildir. Zaten el-Mekkî de “tevbe namazı kılınmalıdır” gibi bir ifade kullanmamıştır. Tevbede şart koştığı “yetmiş defa günâhların affını dilemek” ise, Hz. Peygamber'in “*yemin olsun ki günde yetmiş defadan fazla istiğfâr edip tevbe ederim*”¹⁹⁹ hadisini dikkate alarak böyle bir şarta ihtiyaç duymuş olabilir. Tevbede azaların fiillerden üçüncü olarak zikrettiği “sübânellahi'l-âzîm ve bi hamdihi” şartı ise, yine Hz. Peygamber'in “*sübânellâhi ve bihamdihî sübhanallâhi'l-âzîm, Rahmân'a sevimli, dile hafif ve mizanda ağır olan iki kelimedir.*”²⁰⁰ hadisini göz önüne alarak bu şartı koşmuş olabilir. Çünkü günâh işleyen kişi hasanatlardan mahrum olur. İşte kişi, mizanında eksik kalan iyilikleri, Allah'ı noksanlıklardan tenzih ederek telafi etmeye çalışacaktır. Ya da günâh işleyen kimse günâh işlediğinde bir an için Allah'ın

¹⁹⁷ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 321.

¹⁹⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 320.

¹⁹⁹ Buhârî, *ed-Deâvât*, 3.

²⁰⁰ Buhârî, *el-İ'tisâm*, 58.

azametini unutmuş olabilir. İşte bunu telafi etmek için Allah'ı bütün noksanlıklardan, Allah'a yakışmayan vasıflardan O'nu tenzih edecektir. el-Mekkî'nin tevbede azalarla ilgili son olarak şart koştuğu oruç tutup sadaka vermek de günâh işleyen kişiye ceza babından değerlendirilebilir. Çünkü oruç, bütün azalarla yapılan bir ibâdetdir. Kişi de oruç tutarak azalarının kefareti ödemiş olur. Mâlî ibâdetlerden olan sadaka da herkesin yapabileceği bir ibâdet değildir. Nitekim Kur'an'da, yapılan her bir iyiliğe karşın on misli kadar sevap verileceği²⁰¹ ancak mallarını Allah yolunda infak edenlere ise karşılığında yedi yüze kadar hatta daha fazla sevap verileceği bildirilmiştir.²⁰² Karşılığı bu kadar çok olan bir ibâdeti de herkesin yapamayacağı mâlumdur.

Ârifin tevbesinin sonu olmadığını ifade eden el-Mekkî, her bir makâm için bir tevbe makâmı olduğundan tevbe konusunda mü'minlerin eşit olmayıp dört kısma ayrıldıklarını savunur. Birinci kısım mü'minler; günâhlarından tevbe edip hiçbir şekilde günâha dönmeyi düşünmeyen, günâhlarını sâlih âmellere tebdil eden âriflerdir ki, bunların tevbesi nasûh tevbe olmakla birlikte nefisleri marziyye derecesine ulaşmış mutmainne nefistir. İkinci kısım mü'minler; nefisleri levvâme/çokça kınayan nefis olan, tevbelerinde samimi olmakla birlikte arada bir istemeyerek hataya düşen, "lemem" denilen küçük günâhlara mübtela olanlardır ki bunlar da "lemem (küçük günâhlar) hariç günâhın büyüğünden ve fuşşiyattan sakınırlar."²⁰³ âyeti kapsamına girerler. Üçüncü kısım mü'minler; günâh işlemekle birlikte, yaptıkları günâhtan hemen pişman olan, gönülleri âriflerden yana olan, Allah'ın onların bu gelgitli hallerini düzeltmesi umut edilen, nefisleri müsevvile (haramları süsleyen, güzel gösteren nefis) olanlardır. Dördüncü kısım mü'minler ise; Müslümanların çoğunu teşkil eden, aynı günâhı tekrar eden, ya da işlediği günâhtan daha büyük bir günâh işleyen, nefisleri emmâre olan, tevbeyi erteleyenlerdir.²⁰⁴

el-Mekkî'ye göre, şükürü terk etmekten, Allah'ın verdiği nîmetlerin değerini bilmemekten ve kusurlardan istiğfâr edilmedikçe tevbe makâmına ulaşamaz. Ona göre, kişi öncelikle kusurlarından istiğfâr edip nîmetlerin değerini bilip şükretmelidir ki Allah o kişiye mağfîret etsin ve onu tevbe makâmına ulaştırsın. Uzlete çekilmek gibi fiziksel olarak da bir hazırlık safhasından geçmek gerektiğini ifade eden el-

²⁰¹ el-Enâm, 6/160.

²⁰² el-Bakara, 2/261.

²⁰³ en-Necm, 53/32.

²⁰⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 324, 325.

Mekkî'ye göre, gıdası ilim, dayanağı zikir, azığı rıza, murâdı Allah'a havale etme ve arkadaşı tevekkül olmayan kişi bu makâmı elde edemez. İşte bunlar yapıldıktan sonra Allah o kişinin durumuna bakar, o kişiyi arşa çıkartır ve onun makâmı arşı taşıyanların makâmı olur.²⁰⁵

Arşı taşıma işi nass ile bilindiği üzere meleklerin görevidir. Nitekim Allah, “o gün Rabbinin arşını üstlerinde sekiz (melek) taşır.”²⁰⁶ buyurmaktadır. Meleklerin de ma'sum olduğu yine nass ile sabittir. Kur'ân'da, “Allah'ın emirlerine karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.”²⁰⁷ buyurulmaktadır. Dolayısıyla sâliki tevbe makâmından arşı taşıyanların makâmına çıkararak el-Mekkî, sanki tevbe makâmının hakkını veren sâliki meleklerle benzetip o sâlikin ma'sum/günâhsız olabileceğini dolaylı olarak ifade etmiştir denilebilir.

2. 5. 1. 5. Kûtü'l-kulûb'ta Ma'siyet

Kûtü'l-kulûb'ta mürîde bir mürşid edasıyla günâhtan kurtulma reçetesini sunan el-Mekkî'ye göre mürîd öncelikle günâhı itiraf etmelidir. Yani hastalığını kabul etmelidir. Çünkü hastalığını kabul etmeyen o hastalıktan tedâvi olmayı da kabul etmez. Sonra mürîd, günâhları tekrar etmekten, aynı günâhı işlemekten sakınmalıdır. Şeker hastası olan bir kimsenin şeker tüketmesi nasıl ki hastalığını azdırır aynı şekilde mürîdin de günâhta ısrar etmesi onu mahubundan uzaklaştırır. Çünkü günâhta ısrar edenin helak olması kaçınılmazdır.²⁰⁸ Nitekim Kur'ân'da da kişi her günâh işlediğinde kalbine siyah noktalar vurulur, siyah noktalar kalbi kapladı mı artık o kişi iflah olmaz diye buyurulmaktadır.²⁰⁹ Ona göre, sâlihler için helal gıda ma'siyetten kurtulmanın temel esasıdır. Yani mürîd haram işleme hastalığından kurtulmak istiyorsa kesinlikle helal olmayan gıdaları tüketmemelidir. Son olarak, mürîdin günâhtan arınması için günâha götürebilecek kişilerle haşır neşir olmaktan kaçınması ve Allah'a yönelen sâlih kişilerin yoluna tabî olması gereklidir.

Tevbede olduğu gibi günâhta da insanları sınıflandıran el-Mekkî'ye göre, günâhlar farklı olmakla birlikte, günâhı işleyen kişi de farklıdır. Şöyle ki; Allah katında dereceleri farklı olan, farklı kişilerin yaptıkları aynı sâlih âmelden nasıl ki

²⁰⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 319.

²⁰⁶ el-Hâkka, 69/17.

²⁰⁷ et-Tahrîm, 66/6.

²⁰⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 315.

²⁰⁹ el-Mutaffifîn, 83/14.

Allah'a yakın olanın mükâfatı daha fazla ise; aynı şekilde bu iki kişi aynı günâhı işlediklerinde Allah'a yakın olanın cezası daha ağır olur.²¹⁰ Bu minvalde Kur'ân'da Resûlullah (s.a.v)'ın hanımlarıyla ilgili olarak; yapacakları iyi işlerde kendilerine verilecek ecirler diğer mü'minlerin yaptıkları iyi işlere karşın verilecek ecirden daha fazla olacağını, aynı şekilde işleyecekleri günâhlara karşılık da azaplarının aynı günâhı işleyen mü'minlere verilecek azaptan daha ağır olacağı buyurulmuştur.²¹¹

Ona göre, kibir, böbürlenme, zorbalık ve övülme arzusu gibi günâhlar rubûbiyet sıfatına hâlel getiren günâhlardan olup, hased, zülüm, hile ve kandırmak gibi günâhlar ise şeytânî ahlâkla ahlâklanmaya sebep olan günâhlardandır. el-Mekkî'ye göre, kaderi inkar etmek gibi, tevhîd inancına zarar veren günâhlar kişiyi dinden çıkarır. İtikâdî meseleler dışında kalan günâhlar ise kişiyi dinden çıkartmaz. Allah hakkı ve kul hakkıyla alakalı olan günâhlar arasında kıyaslama da yapan el-Mekkî, kul hakkını ilgilendiren günâhların Allah hakkını ilgilendiren günâhlardan daha büyük olduğunu ifade etmiştir. Ona göre; hangi günâh olursa olsun nasûh bir tevbeyle o günâhtan temizlenmek mümkündür.²¹²

2. 5. 2. Sabır Makâmı

Arapçada sülâsî mücerredin altı bâbından ikincisi olan “صبر” hem geçişli hem de geçişsiz fiilinin masdârı olarak kullanılan “الصبر” kelimesi, nefsi; ıstıraplardan, sıkıntılardan hapsedmek, alıkoymak, sükûnet içinde beklemek, var gücüyle yemin ettirmek, canlıyı bağlayıp ölünceye kadar bekletmek gibi anlamlara gelir.²¹³

Dîni bir terim olarak, başa gelen mûsibeti, sıkıntıyı, kederi, elemi başkasına şikâyet etmeyi bırakıp sadece Allah'a şikâyet etmek demektir. Nitekim sıkıntısını Allah'a arz eden Eyyûb (a.s.) 'u Allah övmüştür. Şöyle ki; “*Eyyûb 'u da hatırla. Hani o Rabbine, 'Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin' diye niyaz etmişti.*”²¹⁴ Sıkıntıya düşen Eyyûb (a.s), durumunu Allah'a arz ediyor, Allah da; “*Gerçekten biz Eyyûb'u sabreden bir kimse olarak*

²¹⁰ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 312.

²¹¹ el-Ahzâb, 33/30, 31.

²¹² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 322, 323.

²¹³ er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s. 315; el-Mükrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s.209; Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 551.

²¹⁴ el-Enbiya', 21/83.

bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi."²¹⁵ buyurarak Eyyûb (a.s) 'un şikâyetini övmüştür.²¹⁶

Tasavvuf ıstılahında sabrın dereceleri/mertebeleri vardır. Bununla doğru orantılı olarak "sabr" kelimesi derecelerine göre ta'rif edilmiştir. Yani, bu kelimenin tasavvufî olarak tek bir tanımı neredeyse yoktur. Mesela, meşayih sabrı ahlâk konusunda şöyle tanımlamışlar: Allah'ın muradına muhalefet etmekten sakınmak, hayâyâ riâyet bakımından sabırdır, belâlara direnmek ise; Allah'ın koyduğu hükümlere riâyet etmek ve saygı göstermek bakımından sabırdır.²¹⁷

2. 5. 2. 1. Sûfilere Göre Sabır Makâmı

Hz. Peygamber'in (a. s) îman nedir? Sorusuna verdiği "*sabır ve müsâmahadır.*"²¹⁸ cevabını kendilerine düstûr edinen sûfilere göre şerefli bir makâm olan sabır makâmı "fakr" makâmından sonra gelen, Allah'ın kitabında övdüğü, yüze yakın yerde direkt zikrettiği, diğer ibâdetleri de içinde barındırdığından dolayı bir çok ibâdetten daha değerli²¹⁹ ve sâlike "Allah insanı" olma izzetini²²⁰ veren kıymetli bir menziledir.²²¹ Nitekim Allah: "*Ey Muhammed! Bizim adımıza) de ki: "Ey îman eden kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara (âhirette) iyilik vardır. Allah'ın yeryüzü geniştir. Sabredenlere mükâfatları elbette hesapsız olarak verilir.*"²²² buyurmaktadır. Âyette de ifade edildiği gibi sabır makâmına ulaşan mü'minlere sayısız nîmetler verilecektir.

Onlara göre; sabır makâmında sabretmek gerekir. Yani; sabır makâmına ulaşan bir kimsenin, o makâmı terk edip başka bir makâm aramaması gerekir. Nitekim bazı sûfiler; "*Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin*"²²³ âyetini, Allah'ım! Hak etmediğim halde, Sen'in merhametin sayesinde ancak dostlarının düçar olacağı bir sıkıntıya düçar oldum diye tefsir

²¹⁵ Sâd, 38/44.

²¹⁶ el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, s. 206.

²¹⁷ el-Kâşânî, *İstılâhâtü's-sûfiyye*, s. 116.

²¹⁸ el-Emîr, Muhammed b. Salâh b. Muhammed el-Husenî, *et-Tenvîr şerhu'l-câmi's sağîr*, thk: Muhammed İshâk, Muhammed İbrahim, 1. Baskı, Mektebetü dârü's selâm, Riyad, 2011, c. 2, s. 547.

²¹⁹ Ali Tenik, *II. Uluslararası Eyyûb Peygamber Sempozyomu Bildiriler ve Makaleler*, ed: Abdullah Ekinci, Ankara, Urfa Okulu Yay., 2017, s. 438.

²²⁰ Tenik, *II. Uluslararası Eyyûb Peygamber Sempozyomu Bildiriler ve Makaleler*, s. 444.

²²¹ es-Serrâc, *el-Luma'*, s. 47; el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 291.

²²² Ez-Zümer, 39/10.

²²³ el-Enbiya', 21/83.

etmişlerdir.²²⁴ Bundan dolayı sabır, sâliki Allah'a ulaştırın yakîn makâmlarının başında gelir denilebilir.

2. 5. 2. 2. el-Mekkî'ye Göre Sabır Makâmı

Sabır makâmını *Kütü'l-kulûb*'ta yakîn makâmlarından ikinci makâm olarak zikreden el-Mekkî, sabrın birden fazla anlamının olduğunu ifade etmiştir. Buna rağmen el-Mekkî, sabrı; nefsi havasına göre hareket etmekten, mücâhede, belâ ile doğru orantılı olduğundan, nefis ile belâdan daha fazla mücâhede etmekten, onu başboş hareket etmekten alıkoymak, onu Allah'a itaat üzere tutmak, nefsi, tabiatı gereği var olan O'nun huzurunda edepsizliği çağrıştıracabilecek şerrinden engellemek ve nefsi Rabbi ile muâmelesini edep üzere tutmak şeklinde tanımlamıştır.²²⁵

Tarifinde sabrın kelime anlamında var olan “hapsetmek” manasını dikkate alan el-Mekkî, her ne kadar sabra yukarıdaki tanımları uygun görmüşse de aslında bu tanımları tanımdan ziyade açıklama nev'indedir denilebilir. Çünkü ona göre, birden fazla sabır vardır ve her bir sabrın farklı bir tanımı vardır. el-Mekkî, her bir sabrı dikkate alarak sabrı bu şekilde tanımlaması hem uzun hem de sabrın bir çok kısmı olduğundan bu tanımları tam olarak sabır makâmını cem' ettiği kabul edilmeyebilir.

Dikkat edilecek olursa el-Mekkî'nin sabır tanımında, nefsin Rabbine karşı serkeşliği bırakıp edeple hareket etmesi ön plana çıkmaktadır. Onun için, ona göre sabır, “nefsin Rabbine karşı haddini bilmesidir” denilebilir.

Ona göre; kişinin elinde olmayan bir şey için kişinin sabretmekten başka çaresi olmadığından ve kişinin muhtaç olduğu şeyin azar azar gelmesinin de kesilmemesi için sabır; çaresi olmayan kişi için çaredir.²²⁶

el-Mekkî'nin sabır makâmı için böyle bir yorum yapması sanki Hz. Yakub'un (a. s) oğlu Hz. Yûsuf (a. s) için sergilediği tutumu dikkate alarak yapılmıştır. Şöyle ki, Hz. Yûsuf'un (a. s) kardeşleri onun kanlı gömleğini babalarına getirip onu kurt yedi dediklerinde, babaları her ne kadar bu yalanlarına inanmayıp, onlara “nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi”²²⁷ dese de başka çaresi

²²⁴ Kelâbâzî, *et-Taârrüf*, s.110, 111.

²²⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 328.

²²⁶ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 333.

²²⁷ Yûsuf, 12/18.

olmadığından “*bana düşen sabr-ı cemîldir*”²²⁸ demek suretiyle sabredeceğini beyan etmiş ve bu sabrı neticesinde Hz. Yûsuf’a (a.s) kavuştuğu Kur’ân’da anlatılmıştır.²²⁹ Hz. Yakub (a.s), Mısır’a gidip geri dönmeyen diğer oğlu için de aynı şekilde hareket etmiştir.²³⁰

2. 5. 2. 3. el-Mekkî’ye Göre Sabrın Kısımları

Kur’ân’daki âyetleri temel alarak sabrı tasnîf eden el-Mekkî, sabredilenin hükmüne göre bazı durumlarda sabır kişi için farz, bazı durumlarda ise fazilet olduğunu söylemiştir.²³¹ Mesela namaz kılmak farz olduğu için namaz için sabretmek de farzdır.

Sabrı birçok kısma ayıran el-Mekkî’ye göre, sabır makâmı, rızâ, takvâ, zühd ve şükür makâmılarıyla iç içedir. Sabrın çeşidine göre, bazı durumlarda sabır makâmı rıza makâmının birinci ve ikinci makâmı, bazı durumlarda takvâ makâmı için hâl, bazı durumlarda zühd makâmı için hâl, bazı durumlarda ise, şükür makâmı sabır makâmı için hâl olabilir.

Ona göre sabrın bir çeşidi, nefsi kötülüğe kötülükle karşılık vermekten alıkoymak ve mü’minin kendisine yapılan eziyetlere karşı sabredip Rabbine tevekkül etmesidir ki, bu sabır rızâ makâmının birinci makâmıdır. Nitekim Allah, “*bize yaptığınız eziyetlere elbette sabredeceğiz.*”²³² buyurmaktadır. ona göre, rıza makâmının ikinci basamağını teşkil eden sabır makâmı, Allah’ın sevdiği kulları için takdir ettiği belâ ve musîbetlere sabretmektir.²³³

el-Mekkî’ye göre takvâ üzere sabretmek de sabrın bir çeşididir. Takvâyı bütün hayırlı âmellerin ortak adı olarak tanımlayan el-Mekkî, takvâ makâmı ile sabır makâmının birbirleriyle doğru orantılı olduğunu, birinin diğerini tamamladığını ve biri olmadan diğerinin de olamayacağını ifade etmiştir. el-Mekkî’ye göre sabır makâmı Kur’ân’da doksan küsur yerde zikredildiğinden ve Kur’ân’da hiçbir makâmın üzerinde bu kadar durulmadığından en faziletli makâm sabır makâmıdır.²³⁴ Ancak takvâ makâmına ulaşan kişi için sabır makâmı hâl olduğundan ve makâmlar

²²⁸ Yûsuf, 12/18.

²²⁹ Yûsuf, 12/99.

²³⁰ Yûsuf, 12/83.

²³¹ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 334.

²³² İbrahim, 14/12.

²³³ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 330.

²³⁴ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 331.

hâllerden üstün olduğundan takvâ makâmı sabır hâlinden daha üstündür. Bu durumda en üstün hâl sabır hâli olmuş olur.²³⁵

Ona göre sabrın bir çeşidi, zühd ve rızâ makâmı için hâl olan fakirliği muhafaza edip gizlemek ve Allah'ın mübtela ettiği muhtaçlık üzere sabretmektir.²³⁶ Şükür makâmını sabır makâmı ile bu minvalde karşılaştıran el-Mekkî'ye göre sabır belâ hâli, şükür ise nîmet hâli olduğundan ve belâ nefse ağır geldiğinden sabır makâmı bu durumda şükür makâmından üstündür.²³⁷ el-Mekkî'ye göre, musîbetlere mübtelâ olduğundan makâmı sabır olan Eyyüb (a.s), kendisine dünya mülkü verildiği için makâmı şükür olan Süleyman (a.s)'dan daha üstündür.²³⁸

Ona göre Hakk Teâla'nın huzurunda, tecellisine boyun eğip edebe riâyet edilerek yapılan sabır, Allah'a sabretmek olup sabrın kısımlarından biri ve en faziletlisidir. Sabrın bu çeşidi, O'na yakın olanların sabrı olarak değerlendiren el-Mekkî'ye göre bu sabır, O'ndan hayâ etmek, O'na teslim olmak, O'na tefviz (tasarrufunu Allah'ın eline vermek) etmek veya O'na mahabbet beslemek suretiyle gerçekleşir. Bu durumda mürîd, Allah'ın dilediği şekilde hareket eder, O'ndan gelen her şeyi kendisi için nîmet olarak değerlendirir. el-Mekkî'nin bu sabır çeşidi, Sehl et-Tüsterî'ye (ö. 283/896) nisbet edilen, tevekkül hakkında söylediği, “*tevekkül, gassâln/ölü yıkayan evirip çevirdiği, hareketsiz, tedbirsiz meyit gibi, kulun Allah'ın eli altında olmasıdır.*”²³⁹ şeklindeki söze dahil edilebilir.

Ona göre sabrın bir çeşidi de musîbetlere sabretmektir. Musîbetle ilk karşılaştığı anda sabretmek şarttır. Nitekim Resûlüllah (s.a.v), “*sabır, musîbetle ilk karşılaştığı anda sabretmektir.*”²⁴⁰ buyurmaktadır. Ona göre ilk musîbetle karşılaştığı vakit sabır etme şartı, musîbet hariç her şeyin küçük olarak başlayıp sonra büyümesi; musîbetin ise, zaman geçtikçe musîbete mübtelâ olanın gözünde

²³⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 330.

²³⁶ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 332.

²³⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 336.

²³⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 338.

²³⁹ el-Kilânî, es-Seyyid Muhammed b. Abdülkadir el-Kilânî, *Ebvâbü't-tasavvuf makâmâtuhu ve âfâtuhu*, thk. es-Seyyid Miâ'd Şerefüddin el-Kilânî, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Baskı, 2010, s. 81.

²⁴⁰ Müslim, Ebü'l Hüseyin Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Muhtâsarü Sahîhu Müslim*, thk: Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Beyrut, el-Mektebetü'l islâmî, 6. baskı, 1987, el-Cenâiz, 459.

küçülmesinden dolayıdır. Sabrın bu çeşidi bir önceki çeşidinde olduğu gibi mürîdin Allah'a karşı hayâ ve edep ilkelerine uyması babına dâhil edilebilir.²⁴¹

Kişinin başına gelen musîbet ve çekilen acıları gizlemesi, belâya düçar olan kişinin bu durumunu başkalarına anlatmak suretiyle rahatlama yoluna gitmeyi tercih etmemesini sabrın bir çeşidinden sayan el-Mekkî'ye göre, bu sabra “sabr-ı cemîl” denilir. Ona göre Allah'ın emirlerini yerine getirmede ve yasaklarından sakınma konusundaki sabır, Müslümanlarda olması gereken hâllerdendir. Musîbetlere sabır ise yakîn makâmıdır. Makâmı da hâllerden üstün olduğuna göre musîbetlere sabır, Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet etme mevzusunda sabretmekten daha üstündür.²⁴²

Kişinin ailesinin hukukunu gözetmeyi de sabrın bir çeşidi olarak değerlendiren el-Mekki, ailenin geçimini sağlamakta ve onlardan gelebilecek sıkıntılara göğüs germede sabırlı olmak gerektiğini söylemiştir. Ona göre günâhların çoğunun, hoşuna giden ve gitmeyen şeylerde az sabretmekten kaynaklanır. Onun için aile efradına önem göstermek, aile konusunda Allah'a tevekkül etmek ve aileye infâk konusunda dikkatli olmak Allah'a götüren yollardır.²⁴³

2. 5. 3. Şükür Makâmı

Arapçada genellikle “ل” car harfiyle geçişli hale getirilebilen, sülâsî mücerredin birinci babından “شكر” fiilinin mastarı olan “الشكر” kelimesi, sözlükte; yapılan iyiliklere karşılık kişinin iyilik yapanı övmesi, teşekkür etmesi, kişinin az ile yetinmesi gibi anlamlara gelir. Allah'a şükretmek ise O'nun verdiği nîmetleri itiraf edip, verdiği nîmetlere karşılık haramları terk edip ibâdetleri yerine getirme şeklinde olur. Mamafih “Allah'a şükretmek” hem kavî, hem de fiîlî olarak yapılır.²⁴⁴ Namaz ibâdetini buna örnek göstermek mümkündür. Yani, Allah için namaz kılan kişiyi hem kavî ve hem de fiîlî olarak Allah'a şükretmiş kabul edinilebilir. Zikir ile de bağlantılı olan şükür, bu kelimedenden türetilen “şâkir” kelimesi; ta'zim/saygı

²⁴¹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 332, 333.

²⁴² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 332.

²⁴³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 333.

²⁴⁴ er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s. 306; el-Mükri, *el-Misbâhü'l-münîr*, s. 202; Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 536.

göstermek yüceltmek için nîmet verenin hakkını nîmetle anan kişiye vasıf olarak kullanılır.²⁴⁵

Şer'i istilahta ise şükür, dille ya da bedenle veya kalp ile nîmetin karşılığında teşekkür etmek, iyilik yapanı yaptığı iyiliğiyle övmek anlamında kullanılır. Kulun Allah'a şükretmesi, O'nun iyiliklerini anması şeklinde olur, Allah'ın kula teşekkür etmesi ise, kulun ibâdetlerini kabul etmesi şeklinde olur. Şer'i örfte şükür, kulun Allah'ın kendisi için yarattığı kulak ve göz gibi nîmetlerin hakkını vermesi demektir. Şükür, hamd ve medh/övmek arasındaki fark ise şöyledir: Şükür, kişi nîmete mazhar olduktan sonra yapılırken, hamd kişi kendisine verilen nîmetten önce de sonra da, medh ise kişiye nîmet verilmeden yapılır.²⁴⁶

Kur'ân buyruğuna uygun olan, şükürün nîmete karşılık olarak yapılmasıdır. Allah, cennetliklerin karşılıksız, teşekkür beklemeden fakirleri, miskinleri doyurduklarını şöyle buyurmaktadır: *"Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir mükâfat ne de bir teşekkür bekliyoruz."*²⁴⁷ Âyette görüldüğü üzere teşekkür etme doyurmanın neticesinde beklenen bir eylemdir. O halde şükür; nîmete karşılık, nîmetten sonra yapılan bir ibâdet biçimidir denilebilir.

Tasavvuf terminolojisinde ise şükür; mürîdin Allah ile olan alakasına göre farklılık gösteren bir terimdir. Şöyle ki, seyr-i sülûka yeni başlayan mürîd için şükür dil ve diğer azalarla nîmeti vereni övmek, bunun bir üst mertebesi nîmeti tanıyıp nîmet vereni görmek, bunun da bir üst mertebesi, nîmetleri Allah'tan bir nîmet ve minnet olarak görmesi ve Allah'ın kendisi için takdîr ettiği şeylere direnme kuvveti verdiği için şükür olmak üzere üç şekilde tanımlanmıştır.

Sûfîlere göre şükürün asıllarda, tedâvilerde, hâllerde, dostluklarda, hakikatlarda, nihâyetlerde ve ahlâkta olmak üzere yedi derecesi vardır. Asıllarda şükürün derecesi, Allah'ın huzurunda edebe riâyet etmek ve her hâlükârda Allah'a şükretmektir. Tedâvilerde, ilim yolunu tutmak, ilimle uğraşmaktır. Hâllerde, belâların tatlı olmasıdır. Dostluklarda, nîmetlerde sadece nîmet vereni müşâhede etmektir. Tabi dostluktan maksadın mürîdin Allah ile olan dostluğu olduğuna dikkat etmek gerekir. Hakikatlerde, Allah'ın cemâl nuruna gark olmaktır. Nihâyetlerde ise,

²⁴⁵ el-Âskerî, Ebî Hilâl el-Âskerî, *el-Fürûkû'l-lüğaviyye*, thk. Mustafa Abdulâlim, Sa'd Muhammed Hamûde, Kâhire, el-Mektebetüt' tevfiqıyye, 2016, s. 75.

²⁴⁶ el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, s. 203.

²⁴⁷ el-İnsân, 76/9.

cem‘ hâli denilen Allah’la birlikte olmayı ve hâlis/katıksız tevhidi yok ettiği için Hakk’tan şükürünü değil de nîmetlerini müşâhede etmektir. Ahlâkta ise, sevilene nasıl şükrediliyorsa aynı şekilde sevilmevene de şükretmektir.²⁴⁸

2. 5. 3. 1. el-Mekkî’ye Göre Şükür Makâmı

Kütü’l-kulûb’ta ifade edildiğine göre iki tane şükür makâmı vardır. Bunlardan birincisi, diğerinden üstün olan “şekûr” (feûl vezninde mübâlağa sığası olan bu kelime aşırı şükretmek demektir.) makâmıdır. Bu makâm, rızâ makâmından bir makâm ve mahabbet hâllerinden bir hâl olan, her türlü belâ, musîbet ve sıkıntıları nîmet olarak gören, belâ ve musîbetlere karşı şükreden mürîdlerin makâmıdır²⁴⁹ ki, bu makâm Kur’ân buyruğuna göre, Nûh (a. s)’un makâmıdır.²⁵⁰

Şekûr, Allah’ın isimlerinden bir isim olduğunu söyleyen el-Mekkî, “*eğer şükrederseniz, elbette sizi artırırım*”²⁵¹ âyetini delil göstererek, şükür makâmında olan sâlikin derece bakımından sürekli artış içinde olduğunu, şekûr makâmında olan sâlikin ise artışta son dereceye ulaştığını bildirmiştir. Âyette geçen artış bazen ilimde, bazen de ahlâkta olduğu gibi, ölüm anında îman üzere sebat göstermede ve bazen de âhirette olabilir. Ona göre şekûr makâmına ulaşan mürîd, Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmış olur.²⁵²

Şükür makâmının ikincisi ise kişinin, dünya ve âhret işlerinde kendisinden daha düşük olanlara bakması, kalbi, dini ve bedeni selâmette olduğu için Rabbinin nîmetlerini yüceltmesi ve bunun üzerine O’na şükretmesi, ayrıca din konusunda kendisinden üstün olanlara gıpta etmesi, nefsinin azarlaması ve onlarla yarışıp onlar gibi olmaya çalışmasıdır.²⁵³

Ona göre şükür, kalp, dil ve vücudun diğer azaları olmak üzere üç şekilde yapılır. Nîmette nîmeti vereni müşâhede etmek, şükürün kalpte zâhir olup ve kalbe galebe çalması kalbin şükürüdür. Zira şükür şâkirlar/şükür makâmına ulaşanlar nezdinde dilin sıfatı olmayıp, kalbin sıfatı ve nîmeti bilip tanınmasıdır.

²⁴⁸ el-Kâşânî, *Islâhâtü’s-sûfiyye*, s. 117, 118.

²⁴⁹ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 345.

²⁵⁰ el-İsrâ’, 17/3.

²⁵¹ İbrahim, 14/7.

²⁵² el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 341.

²⁵³ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 345.

Dil ile şükür ise, güzel bir şekilde nîmet vereni övmek, Allah'a hamd u senâlar etmek, sözlükte şükürün bir anlamı da izhâr etmek ve keşfetmek olduğundan Allah'ın verdiği nîmetleri ortaya koymak, O'nu kullara şikâyet etmemek ve dil ile zikir yapmaktır. Rivayete göre selef, "elhamdülillah" demeyi bekledikleri kimselerin hal hatırlarını sorarlardı ki, sevaplarına ortak olsunlar. Rabbini şikâyet edeceklerini bildikleri kişilerin ise câhilliklerine ve günâhlarına ortak olmasınlar diye hal hatırlarını sormazlardı. Zira en çirkin, bedbaht kişi sıkıntılarını başkalarına anlatmak suretiyle Rabblerini başkalarına şikâyet eden kişilerdir.²⁵⁴

Ona göre kalp ve dil dışındaki azaların zikri, Allah'ın kişiye verdiği nîmetle O'na başkaldırmaması, O'nun nîmetinin yardımıyla kişinin O'na karşı itâatte kusur işlememesi ve kişiye verilen nîmetleri kişinin günâha sebep yapmamasıdır. Nitekim nîmetler günâha sebep olursa, nîmete karşı nankörlük söz konusu olur.²⁵⁵ Zira Allah, "Allah'ın nîmetlerini küfre/nankörlüğe çevirenleri görmedin mi?"²⁵⁶ diye buyurmaktadır. Ancak bu konuda el-Mekkî'nin nîmetle şükür birbirine karıştırdığını söylemek mümkündür. Zira âyette küfrün/nankörlüğün karşıtı olarak şükür değil de nîmet zikredilmiştir. Yani nîmetin zıddı küfürdür/nankörlüktür. el-Mekkî'ye göre ise küfür/nankörlük, şükürün zıddıdır.²⁵⁷

Şükür makâmına ulaşmayı nîmete bağlayan el-Mekkî'ye göre, nîmet verenin sadece Allah olduğunu bilmek ve nîmeti bilip tanımak, şükür makâmı için şarttır.²⁵⁸ Çünkü Allah'a şükretmemek nîmet hakkında câhil olmaktan kaynaklanır. Nîmeti bilmemek ise, Allah'ı tam olarak tanımamak, nîmet hakkında gâfil olmak, Allah'ın verdiği nîmetlerde tefekkür etmemek ve nîmetlerini anmamaktan kaynaklanır.²⁵⁹ Nitekim Kur'ân'da, "Allah'ın nîmetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz."²⁶⁰ diye buyurulmaktadır.

el-Mekkî, Resûlüllah'ın (s.a.v), ayakları şişinceye kadar ibâdet etmesine karşı çıkanlara, "çokça şükreden bir kul olmayayım mı?"²⁶¹ hadisine dayanarak, sâlih âmellerin şükür makâmından olduğunu ifade etmiştir. Sâlikin sâlih âmellerinin

²⁵⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 342, 341.

²⁵⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 344.

²⁵⁶ İbrahim, 14/28.

²⁵⁷ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 346.

²⁵⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 342.

²⁵⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 348.

²⁶⁰ el-Âraf, 7/69.

²⁶¹ el-Buhârî, *Muhtasaru sahîhü'l Buhârî*, et-Teheccüd, 6.

devam etmesi için, işlediği her sâlih âmelden sonra tekrar sâlih âmel işlemesi gerekir. Bu şekilde sâlik, Allah'ın kendisine sâlih âmel işlemeyi nasip ettiğine şükretmiş olur ve sürekli şükür makâmında kalmış olur.²⁶²

2. 5. 4. Recâ Makâmı

Arap dilinde vâvî nâkıs “رجا” fiilinden türetilen “الرجاء” kelimesi, memdûd bir isim olarak; ümit beslemek, korkmak, istemek, ümit vermek, emel gibi anlamlara gelir.²⁶³ Şer’i litaratürde ise, kalbi ileride olacak olan sevilen şeye bağlamak anlamında kullanılır.²⁶⁴

Tasavvuf ıstılahında ise recâ, şükür makâmında olduğu gibi olduğu dereceye göre tarif edilmiştir. Allah’a giden yola giren mürîd için yolun başlangıcında recâ, kurtuluşun vaki olmasıdır. Allah ile biraz hemhâl olan mürîd için, âmel ederek sevap beklemektir. Allah’a yakın olan mürîd için, O’na hürmet ve hak hukukuna riâyet ederek yaklaşmayı ümit etmektir. Bazı durumlarsa belâ anında sükûnetin nazil olması ve mükâşefe anında müşâhedenin gerçekleşmesi gibi anlamlarda kullanılır.²⁶⁵

2. 5. 4. 1. Havf Makâmı

Arap dilinde, tek başına geçişli olabildiği gibi, hemze ve şedde ile de geçişli hale getirilebilen “على” ve “من” câr harfleriyle kullanılabilen “خاف” vâvî ecvef fiilinin masdârı olarak “خوف” kelimesi; korkmak, bilmek, kesin olarak inanmak, hoşlanılmayan bir şeyin meydana gelmesini beklemek, sevilen bir şeyin kaybedilmesi, çekinmek, endişelenmek ve ürkmek gibi anlamlara gelir.²⁶⁶ Genellikle Türkçeye korkmak anlamında tercüme edilen bu kelimenin tam karşılığı Türkçe’de yoktur. Nitekim Arapçada bu kelimeye yakın bir anlam ifade eden “الحدّر”, “الخشية”, “الفرع”, “الرهبة”, “الهول”, “الوجل” kelimelerinde de korkmak anlamı vardır.²⁶⁷

²⁶² el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 345.

²⁶³ er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s. 217; el-Mükrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s.141; Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 375.

²⁶⁴ el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, s. 179.

²⁶⁵ el-Kâşânî, *İstılahâtü's-süfiyye*, s. 106.

²⁶⁶ er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s. 181; el-Mükrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s.141; Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 253.

²⁶⁷ el-Âskerî, *el-Fürûkû'l-lügaviyye*, s. 395 -399.

Tasavvufî bir terim olarak ise havf, diğer tasavvufî makâmlarda olduğu gibi mürîdin derecesine göre farklı tanımlara sahiptir. Şöyle ki, seyr-i sülûka yeni girenler için havf; tevbe etmeden önce ölmekten korkmak demektir. Bunun bir üst mertebesi, âhirette azabın olacağını tasdik etmek suretiyle azaptan korkmak, Allah'ı anmak ve akıbetini gözetlemektir. Allah'a yakın olan içinse, O'ndan uzaklaşmaktan korkmak demektir.²⁶⁸

2. 5. 4. 2. el-Mekkî'ye Göre Havf ve Recâ Makâmı

Kütü'l-kulûb'ta mürîdi tevhîd makâmına götüren yakîn makâmlarından dördüncüsü recâ makâmı, beşincisi ise havf makâmıdır. el-Mekkî her ne kadar recâ makâmını dördüncü makâm olarak saymışsa da ancak havf makâmına sahip olmayan mü'minin recâ makâmına çıkamayacağını söylemiştir.²⁶⁹ el-Mekkî, *"korkarak ve ümit ederek Rabblerine dua ederler."*²⁷⁰ âyetinde geçen ve "ümit ederek" diye tercüme edilen "طمعاً" kelimesinin recâ yerine kullanıldığını ifade edip recâyı, "bir şeydeki isteme kuvvetinin adı" olarak târif etmektedir. el-Mekkî, *"yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibâdet eden, âhiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkârcı gibi) midir?"*²⁷¹ âyetinden hareketle ve "çekinen" diye tercüme edilen "يخدر" kelimesinin havf yerine kullanıldığını belirtip havfı ise, "bir şeydeki çekinme kuvvetinin adı" şeklinde tanımlar.

Ona göre, recâ ve havf mü'minlerin sıfatlarından olup îmanî ahlâklardandır. Dolayısıyla bu makâmlar birbirleriyle doğru orantılı olup mü'minde dengeli bir şekilde bulunması gerekir. Bu iki makâm mü'min için bir kuşun birer kanadı gibidir. Nasıl ki, kuş iki kanadı olmadan uçamazsa aynı şekilde bu iki makâma sahip olmayan mü'minin de îmanı sahih olmaz.²⁷² Ancak nefislerin çoğu havf ile ıslâh olduğundan âvâmda asıl olan havf, havâsta ise asıl olan recâ makâmıdır.²⁷³ Ona göre avâmın havfu, hayânın ilk basamağını oluşturan kulakları, gözleri, dili, kalbi, edep yerini, elleri ve ayakları haramdan korumaktır. Havâsın havfu ise, zühd denilen sâlikin yiyemeyeceğini toplamaması, oturamayacağı

²⁶⁸ el-Kâşânî, *Istîlâhâtü's-sûfiyye*, s. 101.

²⁶⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 360.

²⁷⁰ es-Secde, 32/16.

²⁷¹ ez-Zümer, 39/9.

²⁷² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 359.

²⁷³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 360.

konaklar inşâ etmemesi, bırakıp gideceği malları biriktirmemesi ve dünya hakkında ölçülü hareket etmesidir.²⁷⁴ Onun âvâm için havf makâmını tercih etmesi, âvâmın Allah'a giden yolda gevşeklik göstermemeleri için olabilir. Ya da el-Mekkî bunu havfin en düşük derecesi için söylemiş olabilir. Nitekim onun *Kûtü'l-kulûb*'ta verdiği bilgilere göre tek bir havf makâmından bahsetmek mümkün değildir. el-Mekkî, havfu beş makâmı toplayan isim olarak ifade edip, bu beş makâmın her birisinde üç sınıf mü'min olduğunu söylemiştir. Ona göre havfun oluşturduğu beş makâm sırasıyla şunlardır: Birincisi tekvâ makâmıdır ki, bu makâmda müttakînler, sâlihler ve âmel sahipleri bulunur. İkincisi hazer/sakinme makâmıdır ki, bu makâmda zühd, verâ (şüpheli şeylerden kaçınma) ve huşû sahipleri bulunur. Üçüncüsü haşyet/çekinme makâmıdır ki bu makâmda âlimler, âbidler ve muhsînler bulunur. Dördüncüsü vecel/korku makâmıdır ki bu makâmda zikredenler, gönülden Hakka boyun eğenler ve ârifler bulunur. Beşincisi işfâk/mahcup olmama makâmıdır ki bu makâmda şehitler, muhibbûnlar ve mukarrabûnlardan özel olanlar bulunur.²⁷⁵

el-Mekkî'ye göre âriflerin havf makâmı müridlerin havf makâmından daha değerlidir. Çünkü mü'minin en büyük düşmanı olan Şeytân ve nefis ârifleri şirke düşürme müridleri ise şehvetlerine uyma konusunda tehdit eder.²⁷⁶

Ona göre recânın sıhhati için havf gereklidir. Çünkü recâ ile gerçekleştirilenin yok olup gitmesinden çekinilir. Nitekim "recâ, korkanlar için rahatlama" şeklinde tanımlanmıştır.²⁷⁷ el-Mekkî'nin recâ makâmının sahih olması için ileri sürdüğü bu şart, recâ kelimesinin Arapçadaki karşılığından ötürüdür. Ayrıca recâ ve havf ona göre birbirinden ayrılmaz bir bütündür.

Ona göre insanlar recâ ve havf konusunda dört tabakaya ayrılırlar. Birinci tabakadaki insanlar, mü'min olarak yaşayıp mü'min olarak ölenlerdir. Bunlar hem kendileri için hem de diğer mü'minler için Allah'ın mağfiretinden şüphe etmeyen kişilerdir. İkinci tabakadaki insanlar mü'min olarak yaşayıp kâfir olarak ölen insanlardır. Bunların Allah'ın hem kendilerine hem diğer insanlara azap edeceğinden şüphe duymamaları gerekir. Üçüncü tabakadaki insanlar, kâfir olarak yaşayıp mü'min olarak ölen insanlardır. Dördüncü tabakadaki insanlar kâfir olarak yaşayıp

²⁷⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 386.

²⁷⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 406.

²⁷⁶ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 380.

²⁷⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 360.

kâfir olarak ölen insanlardır. Bu son iki tabakadaki insanların Allah'ın rahmetinden ümit kesmemeleri gerekir.²⁷⁸

Onun insanları bu şekilde sınıflandırması, Allah'ın mağfiretini, rahmetini ümit etmek denilebilecek recâyı ve Allah'ın azabından çekinmek, korkmak denilebilecek havfu, insanların dengeli bir şekilde taşınması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Yani mü'min, ne Allah'ın kendisine merhamet edeceğine kesin olarak emin olmalı ne de O'nun kendisine kesin olarak azap edeceğini düşünmelidir. Mü'mine düşen reca/ümit ve havf/ilahi korku arasında olmaktadır.

Havf makâmını ilim makâmı için hâl²⁷⁹ sayan el-Mekkî'ye göre havf, âlimleri ilim makâmına, recâ ise âmilleri âmel makâmına ulaştırır.²⁸⁰ Bu yönüyle havf makâmı recâ makâmından üstündür demek mümkündür. Çünkü sûfiler için asıl olan ilmin mari'fetü'llâh ilmi olduğu bilinmektedir. Onların yegâne gâyesi de marifetüllaha ulaşmak olduğu için ve ona götüren de havf olduğundan, havf makâmı recâ makâmından daha üstündür denilebilir.

Ona göre makâmı havf olan mü'minin hâli hayâdır.²⁸¹ Dolayısıyla onun havf anlayışı kişinin aslandan korkar gibi korkması değil, çok sevdiği, değer verdiği kimseye mahcup olmamak adına o kimseden çekinmesi şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca verâ/şüpheli şeylerden sakınmak da ona göre havf için bir hâldir.²⁸²

Havfun insanın bedeni üzerinde etkisinin olduğunu ifade eden el-Mekkî'ye göre havf, beş şekilde vücuda tesir eder. Birinci şekil, havf kalpten öd kesesine sirayet eder ki, ödü yakar ve havf makâmında olan kişinin ölümüne sebep olabilir. Ona göre böyle bir havf, âmelleri sağlam olmayan mürîdlerde görülebilir. Ancak burada el-Mekkî'nin bahsettiği ölümü, ilahî aşk neticesinde kalbin patlayarak mürîdi ölüme götüren ölümlerle karşılaştırmamak gerekir. Nitekim meşhur sûfilerden Rabîâtü'l Âdeviye'nin ilâhî aşkla yanıp tutuşurken, "Seni iki sevgiyle seviyorum hevâ sevgisi ve bir sevgi ki Sen bu sevgiye ehilsin. Hevâ olan sevgi bir zikirdir ki Senden başkasıyla beni meşgul etti. Senin ehil olduğun sevgi ise, perdeleri açıp tâ ki Seni görmemedir. Hamd, ne bunda (hevâ sevgisi) ne de onda (ehil olunan sevgi) benim

²⁷⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 361, 362.

²⁷⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 376.

²⁸⁰ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 364.

²⁸¹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 360.

²⁸² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 377.

içindir. Ancak hamd hem bunda (hevâ sevgisi) hem de onda (ehil olunan sevgi) Senin içindir.” mısralarını şiir şeklinde terennüm ettiği sırada düşüp vefat ettiği bilinmektedir.²⁸³ Yani böyle bir ölüm ilahi korku değil, ilahi aşk ile olabilir. İkinci şekil; havf, kalpten beyne sıçrar, akli yok eder, bu havf makâmına sahip olan mürîdin akli gittiği için bu makâmdan düşer. Zira bu durumda olan kişi mükellef olmadığından herhangi bir sorumluluğundan da bahsetmek mümkün değildir. Çünkü mükellef olmanın bir şartı da “akıl” olduğu bilinmektedir. Üçüncü şekli, havf akciğere girer, onu yakar. Bu durumdaki sâlik, yemeden içmeden kesilir ve benzi sapsarı olur. Üçüncü şekli, havf, karaciğere yerleşir. Bu durumda olan sâlikin benzi sararır, sürekli hüznün hâlinde olur, sürekli tefekküre dalar ve uykusuz kalır. Bu tür havfta ilim ve müşâhede olduğundan faziletli bir havf olarak kabul edilir. Bu havf da sâlih âmel işleyen mürîdlerde görülür. Dördüncü şekil, havf, omuzla kürek kemiği arasında etkisini gösterir. Bu şekilde havfu yaşayan sâlikin vücudu titrer ve sâlik dengesiz hareket eder. Beşinci şekil, havf, kalpten başlayıp akli sarar. Bu havfu yaşayan sâlik düşünme kabiliyetini yitirir. Ona göre havfun beşinci şekli iyi olup Uveys el-Karânî gibi büyük zatların yaşadığı bir havf çeşididir. Altıncı şekil; havf, en değerli havf olan kalpten nefse sirâyet edip nefsi şehvetleri yok eden havftur ki, bu havf ma’arifet ehlinin havfudur.²⁸⁴

Ona göre Allah, azap etme, kahretme, şiddetle yakalama ve yok etme gibi havfu gerektiren sıfatlara sahiptir. İşte sâlik Allah’ta bu sıfatları müşâhede ettiğinde Allah’tan korkar. Yani havf makâmında ikâmet eder. Çünkü sâlik Allah’ta bu sıfatları müşâhede ettiği için Allah da ona bu sıfatlarla tecelli eder. Bunun için de sâlikin makâmı bu durumda havf olur. Diğer taraftan Allah, cömertlik, ihsân, şefkâtle muâmele etme ve lütuf gibi ümit veren sıfatlara sahiptir. Sâlik bu sıfatları Allah’ta müşâhede edince de ilâhi rahmeti ümit eder ki bu durumda sâlikin makâmı recâ olmuş olur. Allah’ın birbirine zıt bu iki çeşit sıfata sahip olmasından ve sâlikin de müşâhede edeceği sıfata göre Allah ona tecelli edeceğinden dolayı, sâlikin kalbi de terazinin ayar veren dili gibi havf ve recâyı dengede tutmalıdır. Yani havf makâmının hemen peşinden recâ makâmına, recâ makâmının hemen peşinden havf makâmına

²⁸³ El-İsbihânî, Ebû Nuâym ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân el-İsbihânî, *Hilyetü’l-evliyâ vetabâkâtü’l-esfiyâ*, Mısır, es-Saâde, 1974, c. 9, s. 348.

²⁸⁴ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 1, s. 394, 395.

çıkacak ki kalbi bu makâmı kaldırılsın. İşte sâlik buna güç yetirince kalbi genişler ve aynı anda bu iki makâmı taşıyabilecek genişliğe sahip olur.²⁸⁵

Sonuç itibariyle el-Mekkî’de havf ve recâ makâmı birbirlerini dengeleyen iki makâmıdır. Sâlik her iki makâma birden sahip olmalıdır ki bir üst makâm olan zühd makâmına ulaşabilsin. Aksi takdirde sâlik bu iki makâm arasında bocalayıp durmaktan başka hiçbir şey yapamaz ve yerinde sayıp durur. Böyle olunca da sâlikin tevâhid makâmına ulaşması imkânsız olur ki bu da sâlik için yolun bittiğinin işâretidir. Ayrıca onun bu açıklamalarından dolayı, havf ve recâ makâmı ona göre ayrı ayrı makâmılar değil de tek bir makâm olarak anlamak da mümkündür.

2. 5. 5. Zühd Makâmı

Arapçada sülâsî mücerredin dördüncü bâbından ve üçüncü babından da kullanılabilen “زهد” mâzî fiilinin masdârı olarak “الزهد” kelimesi, “في” ve “عن” câr harfleriyle kullanıldığında bir şeyden değersiz, rahatsızlık verdiğinden veya az olmasından dolayı o şeyden yüz çevirmek, o şeyi terk etmek, bir şeye rağbet etmemek, yetecek miktardan en azını almak, helâl olduğu kesin olarak bilinenden az olana razı olup fazla olanı Allah için terk etmek gibi anlamlara gelir. Bu kelimedenden türetilen “zâhid” kelimesi ise âbid/ibâdet eden kişi için kullanılır. Dünyadan zühd/yüz çevirmek yapmak tabiri, kişinin helâl olanı hesabını verememekten, haram olanı da azaptan korktuğu için terk etmesi anlamında kullanılır.²⁸⁶

Şer’i bir terim olarak ise zühd; dünyadan nefret edip dünyaya yüz çevirmek, âhiret rahatlığı için dünya rahatlığını terk etmek, elden çıkarılan şeyi kalpten de çıkarmak anlamında kullanılır.²⁸⁷

Tasavvuf terminolojisinde ise zühd, ellerin mülk edinmekten, kalplerin Allah’tan başkasına bağlanmaktan hâli olması, dünyalık geçim için çalışmamak, Hz. Ali (r.a)’nin değimiyle; mü’min olsun, kâfir olsun dünyanın kimin yediğini önemsememek demektir.²⁸⁸

²⁸⁵ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 399, 400.

²⁸⁶ er-Râzî, *Muhtaru’s-sihâh*, s. 250; el-Mükrî, *el-Misbâhü’l-münîr*, s.164; Heyet, *el-Mu’cemü’l-vasît*, s. 447, 448.

²⁸⁷ el-Cürcânî, *Kitâbü’t-ta’rifât*, s. 184.

²⁸⁸ Kelâbâzî, *et-Taârîf*, s. 109.

2. 5. 5. 1. Kûtü'l-kulûb'ta Zühd Makâmı

Kûtü'l-kulûb'ta yakîn makâmlarından altıncısı zühd makâmıdır. Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre zühd, nefsin hevâ ve hevesine uymayı bırakıp, nefsi Allah'ın buyruklarına âmade etmek, nefsin istek ve arzularına muhâlefet etmektir.²⁸⁹ Kişi, nefisini Allah'ın emirleri altına koyduğu vakit, kendi iradesini bırakıp O'nun iradesine teslim olduğunda zâhid olmuş olur.

Ona göre zühd makâmına iki şekilde ulaşılır. Birincisi; mal mülk sahibi olanların zühdüdür ki, ancak buna sahip olan kişi o mal mülkü elinden ve kalbinden çıkartmasıyla zühd makâmına ulaşır. Bunun için de sâlikin cömert olması gerekir ki cömertlik de zâhidin niteliklerindedir.²⁹⁰ İkincisi, malı, mülkü olmayan fakirlerin zühdüdür ki, malı mülkü olmayan kişi, bu durumundan dolayı memnun olması ve buna rızâ göstermesi halinde zühd makâmına ulaşabilir.²⁹¹ Ona göre zühd makâmına ulaşmak için, ölümü beklemek ve dünyadan beklentilerin kısıtlı olması gerekir.²⁹²

Ona göre zühdün zıddı rağbettir.²⁹³ Onun için zühd makâmına ulaşabilmek için elde var olanı sadece terk etmekle zâhid olunmaz; ayrıca terk edilen şeyi kalpten söküp atmak gerekir. Ancak ârifin durumu farklı olup elinde var olduğu şeye rağbet etmemesi şartıyla ârif o şey hakkında zâhid olabilir. Çünkü ârif her ne kadar zâhirde o şeyin sahibiyse de aslında o şeyin sahibi olmayıp Allah'ın malına bekçi konumunda olup gerektiği vakit o şeyi hemen elde çıkarabilecek kabiliyettedir. Onun için el-Mekkî'ye göre ârifin bu şekilde hareket etme makâmı zühd makâmının üstünde olup tevekkül makâmıdır.²⁹⁴

Ona göre tevekkül, rızâ, mahabbet ve ma'rifet makâmı, birbirilerini cem' eden makâmı olup sâlikte bu makâmlardan hangisi ağır basarsa sâlik o makâma ulaşmış olur.²⁹⁵ Tabi bu durumun ârif için değil daha yolun başında olanlar için olduğuna dikkat etmek gerekir. Zira yukarıda, ârif için tevekkül makâmının zühd makâmından daha üstün olduğu belirtilmişti.

²⁸⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 410.

²⁹⁰ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 418.

²⁹¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 413.

²⁹² el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 419.

²⁹³ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 413.

²⁹⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 415.

²⁹⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 1, s. 416.

el-Mekkî'ye göre, iyi olsun kötü olsun, mahbuba giden yolda her türlü engeli kalpten söküp atmakla zühd makâmına ulaşılabilir. el-Mekkî, bu görüşünü destekleme babından, Yusuf'un (a.s) kardeşlerinin kendisi hakkındaki tutumunu delil gösterir. Nitekim Yusuf'un (a.s) kardeşleriyle ilgili olarak Allah, "*Onu ucuz bir fiyata, birkaç dirheme sattılar. Ona değer vermiyorlardı.*"²⁹⁶ İşte bu âyette geçen ve Yusuf'un (a.s) kardeşleri için zikredilen "değer vermiyorlardı" şeklinde tercüme edilen, "الزاهدين" kelimesini Allah, Yusuf'un (a.s) kardeşleri onu köle olarak sattıktan sonra bu vasfı onlar için uygun görmüştür. Yani ona göre bu âyette de ifade edildiği gibi bir şey elde olduğu vakit o şey hakkında zühd sahibi olunmaz. Zühdün sahih olma şartı o şeyle bütün ilgi/alakayı kesmektir.²⁹⁷ Bundan dolayı el-Mekkî zühdü, "Yusuf (a.s) 'un kardeşlerinin hakkındaki tutumudur"²⁹⁸ şeklinde tanımlamıştır. Ayrıca; el-Mekkî'nin bu ayeti, Kur'ân'ın sadece bu ayetinde "زاهد" kelimesinin çoğulu olarak geçen zühdün tanımı için delil olarak göstermesi, onun Allah'ın kitabına ne derece bağlı olduğunun bir delili olabilir.

Ona göre zühd makâmının başı, âhiret düşüncesinin kalbe girmesi, sonra Allah ile haşır neşir olmanın tatlılığına varılmasıdır. el-Mekkî, dünyanın tasasından kurtulmadıkça âhiret düşüncesinin kalbe girmeyeceğini, onun için dünyayı terk edip de zühdün tadına varmayan sâlikin tekrar dünyaya dalacağını ifade etmiştir.²⁹⁹

Ona göre mü'minlerin zühdü, rağbet edilen, hoşça giden şeyi nefis ile mücadele ederek elden çıkarmaktır. Mü'minlerin bu tutumuna zühdle âmel de denilir. Zühdle âmelde, dünya sevgisini kalpten çıkarıp kalbe âhiret sevgisini yerleştirmek ve hoşça giden, sevilen şeyi Allah için kalpten çıkarmak gerekir.³⁰⁰

Ebû Tâlib el-Mekkî, Kur'ân ayetlerinden delil getirerek dünyanın nefsin hevâsına ve isteklerine boyun eğmesi olduğunu belirtmiştir. Ona göre dünya, kadınlar, oğullar, altın, gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler olmak üzere yedi şeydir. Nitekim Allah, "*Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın*

²⁹⁶ Yusuf, 12/20.

²⁹⁷ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 412, 413.

²⁹⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 414.

²⁹⁹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 415, 416.

³⁰⁰ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 1, s. 416.

katındadır.”³⁰¹ buyurmaktadır. Ancak başka bir âyette Allah, dünyanın bu yedi şeyi cem‘/toplayan iki şey olduğunu ve bu iki şey de, “*dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlencedir.*”³⁰² âyetinde belirtilen oyun ve eğlencedir. Oyun ve eğlence de nefsin hevâsını teşkil eder, nefsin hevâsı da dünya demektir.

Nefsin hevâsının dünya olduğunu ispat etmek için el-Mekki, yine Kur’an’dan deliller serd etmiştir. Şöyle ki, “*Kim de Rabbinin makâmından korkar ve nefsin arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır.*”³⁰³ âyetinde Allah, nefsin istek ve arzularına uymama, nefse boyun eğmemenin mükâfatı olarak cennet vaat etmiştir. Buna karşılık, “*Kim azgınlık eder ve dünya hayatını tercih ederse, şüphesiz, cehennem onun sığınağıdır.*”³⁰⁴ âyetinde ise Allah, dünya hayatını tercih edenin cezasını cehennem olarak bildirmiştir. İşte el-Mekkî, bu ayetlerden hareketle cennetin zıddı cehennem, nefse itaat etmemenin de dünya olduğunu ifade etmiştir. Kur’an’ın bu buyruğuna göre, nefse uymamanın karşılığında, nefse uymak değil de dünya zikredilmiştir. Dolayısıyla dünya, nefse uymak, zühd ise dünyadan yüz çevirmek, yani nefsin arzu ve isteklerine muhâlefet etmektir.³⁰⁵ Ona göre zühdün bu şekli nefiste zühüttür.³⁰⁶ Tabi el-Mekkî’nin kastettiği nefsin, Allah’ın buyruklarına itâat etmeyen serkeş nefis olduğunu unutmamak gerekir.

Ona göre dünyada bâkî/sürekli kalma sevdası dünya olduğu için, gerçekten bâkî olanı yani Allah’ı sevmek dünyadan yüz çevirmek olup zühüttür.³⁰⁷ Aynı şekilde, kıyamet günü fayda vermeyecek ilimden yüz çevirmek, insanlara yönetici olmayı reddetmek, dünyada mevki-makâm sahibi olmayı istememek ve övülmekten hoşlanmamak da zühüttür.³⁰⁸ Onun bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere zühd; bilinenin aksine dünyadan el etek çekmek olmadığı, bu sadece zühdün bir derecesi olduğu, aslında zühdün nefsin hoşuna giden her şeyden yüz çevirmek olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, Ebû Tâlib el-Mekkî’nin zühd anlayışı, “nefsin hoşuna giden her şeye muhâlefet etmek” şeklinde özetlenebilir. O halde, Sâlik nefsiyle olan

³⁰¹ Âli İmrân, 3/14.

³⁰² el-Enâm, 6/32.

³⁰³ en-Nâziât, 79/40, 41.

³⁰⁴ en-Nâziât, 79/ 37, 38, 39.

³⁰⁵ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 409, 410.

³⁰⁶ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 411.

³⁰⁷ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 411.

³⁰⁸ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 1, s. 443.

mücâdele de bu mertebeye gelirse o zaman onun için “zühd makâmına çıkmıştır” demek mümkündür.

2. 5. 6. Tevekkül Makâmı

Arapçada “تفعل” babından “توكل” fiili mâzinin masdârı olarak “التوكل” kelimesi, üstlenmek, güvenmek, bel bağlamak, dayanmak, âcizliğini ortaya koyup başkasına güvenmek, vekâlet almak, birine güvenip îtimat etmek gibi anlamlara gelip, “على ب, ب, في” carr harfleriyle kullanılabilir.³⁰⁹ İslamî bir terim olarak ise tevekkül, Allah’ın katında var olana güvenmek, insanların elindekine ümit bağlamamak, bedeni ibâdete salmak ve kalbi Rabb’e bağlamak anlamındadır.³¹⁰

Tasavuf terminolojisinde tevekkül, güç ve kuvvetten soyutlanmak, her ne olursa olsun kazâyâ teslim olmak, Allah’ın mürîd için takdir ettiğine, mürîdin teslim olup akışına bırakması, Allah’tan başkasına sığınmamak, her hâl u kârda Allah’a dayanmak ve kul ile Allah arasındaki sır gibi anlamlarda kullanılan,³¹¹ diğer tasavvufî terimler gibi hakikatini ancak bu makâmı yaşayanların bildiği bir kelimedir.

2. 5. 6. 1. Kûtü’l-kulûb’ta Tevekkül Makâmı

Ebû Tâlib el-Mekkî, “Şüphesiz Allah tevekkül edenleri sever.”³¹² “Tevekkül edenler Allah’a tevekkül etsinler.”³¹³ Kur’ân buyruklarını delil göstererek, tevekkül makâmının yakîn makâmlarının en üstünü olduğunu ve bu makâmın Allah’a yakın olan kişilerin en şerefli hâli olduğunu belirtmiştir. Çünkü, Allah bu makâmda olanları kendine sevgili kılmış ve kendi katına çıkartmıştır.³¹⁴

Tevekkül makâmının tevhîd inancıyla doğru orantılı olduğunu ifade eden el-Mekkî’ye göre, Peygamberlerin makâmından olan tevekkül makâmına ulaşanların tevhîd inancını tahkîk etmiş olurlar. Nitekim Allah, “Gerçek şu ki; Şeytan’ın (düşman) inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde hâkimiyeti

³⁰⁹ er-Râzî, *Muhtaru’s-sihâh*, s. 630; el-Mükrî, *el-Misbâhü’l-münîr*, s. 421; Heyet, *el-Mu’cemü’l-vasît*, s. 1112.

³¹⁰ el-Cürcânî, *Kitâbü’t-ta’rifât*, s. 133.

³¹¹ Kelâbâzî, *et-Ta’rîf*, s. 118, 119.

³¹² Âli İmrân, 3/159.

³¹³ İbrahim, 14/12.

³¹⁴ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 3.

yoktur.”³¹⁵ buyurmaktadır. Zira bu ayette Şeytan’dan korunmak için sadece îman yeterli olmayıp, ayrıca tevekkül de şart koşulmuştur. İşte îmanın şartlarından olan tevekkül makâmına³¹⁶ ulaşan sâlik, Allah’ı müşâhede mertebesine çıkacağından dolayı bütün makâmlara ulaşmış olur.³¹⁷ Yani tevekkül makâmının hakkını veren mürîd tevhîd makâmına çıkacağı için ve tevhîd makâmı da mürîd için asıl ve son makâm olduğundan, mürîd diğer makâmları başarıyla kat’ etmiş olur.

Tevekkül makâmını *Kûtü’l-kulûb*’ta bu konuda gelen rivayetlerle oldukça uzun bir şekilde anlatan el-Mekkî, daha çok rızık konusunda tevekkül ve hastalık tedâvisinde tevekkül üzerinde durmuştur. Her şeyden önce hastalıklardan kurtulmak için tedâvi olmak ve rızık için çalışmayı mübâh sayan el-Mekkî, bu konu da ayrıca Hz. Peygamber’in sünnetine de riâyet edilmesi gerektiğini yer yer ifade etmiştir.³¹⁸

Hastalıklardan tedâvi olması daha iyi olan ve tedâvi olmayı bırakıp tevekkül etmesi daha faziletli olanlar olmak üzere insanları iki kısma ayıran el-Mekkî’ye göre, hasta olan kişinin tedâvi olması mubahtır.³¹⁹ Ancak bu mübâhlık, ruhsat ve dinde zorlamama esasını barındırdığından sıradan insanların bunu tercih etmesi, hasta kalıp tedâvi olmamayı tercih etmelerinden daha faziletlidir.³²⁰ Tabi burada Rahman’a kul olmayı esas edinip dünyaya kul olmamaya dikkat edilmelidir.³²¹

Ârif olan kişi ise hastalandığında tedâvi olmayı terk edip tevekkülü seçmelidir. Çünkü Allah dostları cismî hastalıklarla, münâfıklar ise kalbî hastalıklarla hastalanır. Cismî hastalıklar kişiye âcizliğini hatırlatır ve onu Allah’a karşı gelmekten sakındırırken, kalbî hastalıklar îmanı zayıflatıp kişiyi Allah yolundan çıkarır.³²² Diğer taraftan hastalıkların günâhlara kefarete olabileceğini de ifade eden el-Mekkî, hastalıkların bu özelliğinden dolayı da ârif hastalık konusunda tedâvi olmayı bırakıp hasta kalmayı tercih etmesini savunmuştur.³²³ Ona göre, hastalığın geçmesi için Allah’ın belirlediği bir vakit vardır. Vakti gelince o hastalıktan, ister hasta olan tedâvi olsun ister tedâvi olmasın kesin olarak kurtulur. Tedâvi olmak

³¹⁵ en-Nahl, 16/99.

³¹⁶ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 24.

³¹⁷ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 52.

³¹⁸ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 43.

³¹⁹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 43.

³²⁰ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 34.

³²¹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 49.

³²² el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 39.

³²³ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 39.

sadece daha erken şifâ bulmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Onun için madem şifâ bulmak kaçınılmazdır ve ârif için de hastalık derecesinin Allah katında yükselmesine vesiledir, o halde ârif tedâviyi bırakıp hastalığı tercih etmesi onun için daha isabetli olur.³²⁴

Anlaşılan el-Mekkî, hastalıklardan kanser gibi ölümcül hastalıkları değil de soğuk algnılığı gibi geçici hastalıkları kastetmiştir. Ya da, ârif için ölümle sonuçlanacak olan hastalık, ârifi gâyesi olan mahbubuna kavuşturduğu için bir nîmet olarak değerlendirilebilir.

Rızık konusunda tevekkül ile ilgili olarak el-Mekkî, zühdün tevekküle nispeten bir hâl olduğunu, makâmı tevekkül olanın hâli zühd olduğunu ifade edip³²⁵ bu konuda zâhid olanlar ve zâhid olmayanlar şeklinde insanları ikiye ayırmıştır. Ona göre, rızık konusunda tevekkül etmek bu dünyada rızık hiçbir şekilde azaltmadığı gibi, âhirette zâhidlerin derecesini yükseltir.³²⁶ Şöyle ki, rızık konusunda tevekkül makâmına ulaşan kişinin rızık fakir ve muhtaç olmaktır ki bu da zühdü gerektiren bir durumdur. Onun için o kişiye âhirette ayrıca zühd makâmında olma sevabı da verilir.

el-Mekkî, “*yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah’a ait olmasın.*”³²⁷ âyetini okuduğundan beri rızık endişesi olmadığını ve rızık konusunda herhangi bir sıkıntıya düşmediğini yemin ederek belirtir.³²⁸ Mademki bütün canlıların rızıkını veren Allah’tır ve Allah canlıların rızıkına kefil olduğunu da Kitabında buyurmuştur o halde rızık endişesini Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi mesabesindeki insanın yaşaması doğru değildir. Ancak böyle bir düşünce mürîdin dünya maîşeti için çalışıp mâl elde etmesine engel değildir ve onun bu konudaki tevekkülüne herhangi bir zarar vermemektedir.³²⁹

Ona göre mürîd ya kalbinin selâhı, nefsinin sükûnü ve insanlara dilenmemek için ya da ailesinin geçimini sağlamak için mâl biriktirir ki her ikisi için de mâl biriktirmek mürîd için fâziletli olup herhangi bir sakıncası yoktur.³³⁰ Her şeye rağmen kişinin çalışmayıp açlık üzere sabretmesi, fakirlik ve mâlın azlığına razı

³²⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 40.

³²⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 31.

³²⁶ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 45.

³²⁷ Hûd, 11/6.

³²⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 8.

³²⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 24.

³³⁰ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 31.

olması eğer kalbini tatmin ve nefsinin teskin ediyorsa, o kişi tevekkül makâmında olmuş olur.³³¹

Ona göre tevekkül makâmında olan sâlik Allah'a mahabbet besleyen ve O'ndan gelen her şeye sevinendir. Allah'ın âlimleri kendi ahlâkıyla ahlâklandırıldığını söyleyen el-Mekkî, bazı şeylerin Allah ile âlimler arasında sır olduğunu, o sırrı ifşâ etmek câiz olmadığını yoksa sıkıntı gibi görünen bazı şeylerin sıkıntı değil de bir nîmet olduğunu belirtmiştir.³³² Onun için tevekkül eden vekilin kim olduğunu ve vekili tam olarak tanıdığından dolayı herhangi bir sıkıntıya düşmesi söz konusu değildir.

Tevekkül makâmını derecelendiren el-Mekkî'ye göre, başa gelenleri belâ olarak müşâhede etmek sabır makâmı olup tevekkül makâmının ilk derecesidir. Belâları nîmet olarak görmek ise tevekkül makâmının bir derecesi olan şükür makâmıdır. Rızâ makâmı tevekkül makâmının en üst derecesi ve mahabbet makâmının ilk derecesidir.³³³

Sonuç olarak tevekkül makâmı *Kütü'l-kulûb*'ta; zühd, sabır, şükür, rızâ ve mahabbet makâmı ile açıklanmıştır. Zühd, sabır, şükür ve rızâ makâmı tevekkül makâmı için hâl, tevekkül makâmı ise mahabbet makâmı için bir hâl olduğunu söylemek mümkündür.

2. 5. 7. Rızâ Makâmı

Arap dilinde vâvî nakıs “رضا” fiilinden türetilen, maksûr isim/sonunda lâzım elif olan “الرضا” kelimesi; memnun olmak, hoşnut olmak, isteğine kavuşmaktan dolayı keyiflenmek, izin vermek, kabul etmek, öfkenin zıttı olan sakinlik gibi anlamlara gelir. Bu kelimeyi yâvî nakıs “رضي” fiilinin masdârı olan “رضاً” kelimesiyle karıştırmamak gerekir. Çünkü bu kelime gazabın zıttı olan rahmet anlamı var olmasına rağmen sûfîlerin kullandığı “رضا” kelimesinde ise böyle bir anlam

³³¹ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 44.

³³² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 59.

³³³ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 58.

yoktur.³³⁴ Dîni bir terim olarak ise; rızâ, başa gelen musîbetlere kalbin sevinmesi, kişinin yaşadığı sıkıntılardan hoşnut olması anlamında kullanılan bir terimdir.³³⁵

Tasavvuf ıstılahında ise rızâ, ihtiyârı/seçme hakkını terk etmek, Allah'ın hükmü altında kalbin sükûnet bulması, kazânın acılığına rağmen kalbin mutlu olması ve mürîdin sevinçle Allah'ın kendisi için takdîr ettiğini karşılama gibi anlamlara gelir.³³⁶

2. 5. 7. 1. el-Mekkî'ye Göre Rızâ Makâmı

Kûtü'l-kulub'ta yakîn makâmlarının en yücelerinden sayılan, kanaat, zühd ve mahabbet makâmalarını da cem' eden rızâ makâmı,³³⁷ sabır ile başlayıp tevekkül ile son bulan bir makâmıdır. el-Mekkî'ye göre rızâ makâmı, makâmı tevekkül olan için hâl konumundayken, makâmı rızâ olan için ise sabır makâmı onun için hâl olur.³³⁸ Yani el-Mekkî için rızâ makâmı her ne kadar yakîn makâmlarından olsa da tevekkül makâmına nispeten makâm değil de bir hâldir.

Ona göre rızâ makâmı iki şekilde olur. Birincisi; mürîdin Allah'tan gelen her şeye razı olması, ikincisi; Allah'ın mürîdten razı olmasıdır. Mürîdin Allah'tan razı olması, Allah'ı razı olacağı ve seveceği şeylerle zikretmesidir ki, Allah'ı zikretmek de O'nu müşâhede etmek anlamındadır. Allah'ın mürîdten razı olması ise, onu sonsuz nîmetine kavuşturmasıdır.³³⁹ Yani rızâ makâmında asıl olan “ *Allah onlardan razı, onlar O'ndan razı* ”³⁴⁰ âyetine nâil olabilmektir. Dolayısıyla rızâ makâmı, “iki taraflıdır” sonucu çıkarılabilir.

Kûtü'l-kulûb'ta üç çeşit rızâ makâmından bahsedilir. Birincisi, bir savaş esnasında esir düşen kadının çocuğunu arayıp bulması, çocuğuna kavuşunca onu kucaklayıp emzirmesini gören Hz. Peygamber'in (s.a.s.), ashâbına “*bu kadın çocuğunu ateşe atabilir mi?*” diye sorunca ashâb; “*hayır ya Resûlüllah*” demeleri üzerine, Resûlüllah (s.a.s.); “*Allah, kullarına bu kadının çocuğuna merhametinden daha çok merhametlidir.*”³⁴¹ buyurmuştur. İşte mürîde düşen bu hadisi düstûr edinip,

³³⁴ er-Râzî, *Muhtaru's-sihâh*, s. 225; el-Mükrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s.146; Heyet, *el-Mu'cemü'l-vasît*, s. 395, 396.

³³⁵ el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, s. 181.

³³⁶ Kelâbâzî, *et-Taârrüf*, s. 120.

³³⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 63.

³³⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 74.

³³⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 63.

³⁴⁰ et-Tevbe, 9/100.

³⁴¹ Müslim, *Muhtasaru Sahîhu Müslim*, Tevbe, 1926.

başına gelen her türlü olaylarda kalbinin sükûnet içinde olması, o olaylara rızâ göstermesi ve Rabbini âciz kullara şikâyet etmemesidir. Mürîd, iyi bilmelidir ki Allah onun düşmanı değildir. Allah onun için neyi takdir etmişse vardır bir hikmeti şuurunda olacaktır.

İkincisi, mürîdin çevresinde cereyan eden olumsuzluklara rıza göstermesidir. Şöyle ki, mürîd hava koşullarından ve ailevi sıkıntılardan şikâyet etmeyip kalbi bu konularda rahat olmalıdır. Mesela hava sıcak ise, “hava bu gün çok sıcak” maddî durumu iyi değilse “fakirlik belâdır” dememelidir. Ona göre; dünyalık şeyler için sevinmek âhiret tasasını kalpten çıkarır, dünyalık şeyler için üzülme ise âhiret için üzülmeye engel olur.³⁴² Onun için mürîd hem şahsında hem de çevresinde oluşabilen olumsuzlukları takmayıp onun kalbi her durumda sükûnet içinde olmalıdır.

Üçüncüsü, mürîdin edebe riâyet ederek mübâh olan şeyleri zemmetmemesi ve bu konu da Rabbine karşı hâyali olmasıdır.³⁴³ Burada mübâh şeylerden maksat, helâl olan yiyecek ve içeceklerdir. Ona göre gıda konusunda mürîd duyarlı olmalıdır.³⁴⁴ Yani bu yiyeceğin tadı güzel değildir dememelidir. Bu konuda mürîd, Allah’ın yarattığı her şeyde bir hikmet olduğu bilincine sahip olup onun kalbinin mutmain olması gereklidir.

Ona göre rızâ makâmı bazen sabır makâmını bazen de şükür makâmını gerektirir.³⁴⁵ Zira sâlik yaşantısında ya olumlu ya da olumsuz şeylerle karşılaşır. Onun karşılaştığı şeyler ister olumlu ister olumsuz olsun Allah’ın kazâsı gereği olup hiçbir şey Allah’ın izni olmadan vukû bulamaz. Dolayısıyla, madem her ne gelirse sevgiliden geliyor o halde O’ndan gelen şey eğer olumsuz ise sabretmek, yok eğer olumlu ise şükretmek icap eder. Yani makâmı rızâ olan, hâli ya şükür ya da sabırdır.

Kitabının birçok yerinde Kur’ân ve sünnete bağlılığın mü’min için olmazsa olmazlardan olduğunu ifade eden Ebû Tâlib el-Mekkî’nin rızâ makâmı konusunda bazı kendini mürîd sanan kişilerin yanıldığını aslında rızâ makâmı bu kişilerin zannettiğinin aksine olduğunu şöyle ifader: ilim ve yakînden yoksun bazı kişiler câhilliğinden ve nefsinin kötü emellerinden dolayı kendisinden sadır olan şerîfatın zâhirine aykırı hal ve hareketlerde bulunarak günâh işlediklerini ve bunu da rızâ

³⁴² el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 2, s. 66.

³⁴³ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 2, s. 68.

³⁴⁴ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 2, s. 69.

³⁴⁵ el-Mekkî, *Kütü’l-kulûb*, c. 2, s. 74.

makâmına hamlelerler. Bu kişileri sert bir şekilde eleştiren el-Mekkî, aslında bu kişilerin başıboş, işe yaramaz ve te’vilden yoksun kişiler olduğunu belirtir.

Ona göre, kişinin kendisinden sadır olan kötü hareketleri Allah’ın kazasına bağlayıp rızâ göstermesi yanlış olmakla birlikte tehlikidir ve bundan sakınmak gerekir.³⁴⁶ Anlaşılan el-Mekkî, kelâm ilminde “Kaderiye” diye tabir edilen yaptıkları her türlü cinayeti kaderlerinin bir gereği olduğunu bununla kendilerini temize çıkaran fırkandan müzdarıptır ve bu fırkayı sert bir dille eleştirmektedir. Zira el-Mekkî’ye göre rızâ makâmı ancak nefsin hevâsından korunmuş,³⁴⁷ sabrı veya şükrü gerektiren hallerde sahihtir.³⁴⁸ Kişi musîbetlerle sınanır, halini kimseye şikâyet etmez, sabreder ecrini Allah’tan bekler, ya da Allah ona nîmetlerini verir o da şımarmaz şükreder ve Allah’tan mükâfat bekler. İşte bu şekilde hareket eden sâlik rızâ makâmında olmuş demektir.

2. 5. 8. Mahabbet Makâmı

Arapçada müzâaf sülâsî mücerred birinci baktan “حب” fiilinin mimli masdârı olarak “محبة” kelimesi mim harfinin fethasıyla okunarak, hoşlanana meyletmek, sevgili olmak, dost olmak gibi anlamlara gelir.³⁴⁹

Tasavufî bir terim olarak ise mahabbet, her hangi bir zorunluluk olmaksızın kalplerin Allah’a ve Allah için olana meyletmesi, sevgili için fedakâr olmak, yaratılanlarda lezzet/tad almak yaratanda yok olmak gibi anlamlara gelir.³⁵⁰

2. 5. 8. 1. Kûtü’l-kulûb’ta Mahabbet Makâmı

Kûtü’l-kulûb’ta âriflerin en yüce makâmlarından sayılan mahabbet makâmı; Allah’ın ihlâslı, samimi kullarını diğer kullarına tercih edip sonsuz merhametini ve fâziletini onlara bahşetmesidir.³⁵¹ Demek ki mahabbet makâmına ulaşan mürîd, Allah’a giden yolda çektiği bütün ıstırapların mükâfatı olan O’nun fazl u ihsânına mazhar olmuş demek mümkündür. Zira Allah’a sevgi beslemek manasında olan mahabbet makâmına ulaşan mürîdi Allah da sever. Nitekim Allah, “*Allah onları*

³⁴⁶ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 75.

³⁴⁷ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 82.

³⁴⁸ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 76.

³⁴⁹ er-Râzî, *Muhtaru’s-sihâh*, s. 117; el-Mükrî, *el-Misbâhü’l-münîr*, s. 78; Heyet, *el-Mu’cemü’l-vasît*, s. 193, 194.

³⁵⁰ Kelâbâzî, *et-Taârûf*, s. 128.

³⁵¹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 82.

sever ve onlar da Allah'ı sever."³⁵² buyurmaktadır. Allah'ın sevdiklerini bağışlayacağı Kur'an buyruğunda, "*Allah sizi sever ve günâhlarınızı bağışlar*"³⁵³ şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla mahabbet makâmına ulaşan mürîdin fâni olan bu dünyada ve ebedi olan âhîret yurdunda saadete ereceği sonucu çıkarmak mümkündür.

el-Mekkî'ye göre mahabbet makâmı îman ve tevhîd inancıyla doğru orantılıdır.³⁵⁴ Şöyle ki, mürîdin tevhîd inancına bağlılığı ve Allah'ın buyruklarına bağlılığı derecesine göre mahabbet makâmındaki derecesi farklılık arz eder. Tevhîd inancı ve îman mürîdte artıkça mürîdin Allah'ı müşâhedesi de artar ve Allah'ın katında o mürîdin derecesi artar. Ona göre her kim ki Allah'ın ahlâkıyla daha çok ahlâklanırsa O'nu müşâhedesi artar ve dolayısıyla mahabbet makâmı da yücelir.³⁵⁵ Kur'an'da, "*îman edenler ise Allah'ı daha çok severler.*"³⁵⁶ buyurulmaktadır.

Ona göre, tevekkül makâmı mahabbet için bir hâldir. Makâmlar da hâllerden üstündür. Allah da, "*herkim ki Allah'a tevekkül ederse, o ona yeterlidir.*"³⁵⁷ buyurmaktadır. İşte el-Mekkî bu ayetteki "o" diye tercüme edilen "هو" zamirini tevekküle racî edip bu ayeti "*herkim ki Allah'a tevekkül ederse, tevekkül ona yeterlidir.*" şeklinde anlamış ve mahabbet makâmına ulaşan mürîd için diğer makâmların hiçbir öneminin kalmayacağını ifade etmiştir.³⁵⁸ O halde el-mekkî için diğer makâmlar mahabbet makâmına ulaşmak için birer basamak mesabesinde olup asıl olan mahabbet makâmına ulaşmaktır.

Rivayet edildiğine göre makâmı mahabbet olan bir mürîdden Ebû Turâb en-Nahşebî (ö. 245/859) Ebû Yezîd el-Bistâmî'ye (ö. 234/848) bakmasını istemiş. Mürîd, Ebû Turâb en-Nahşebî'ye "Ben Allah'ı müşâhede ediyorum. Ebû Yezîd de kim oluyor demiş." Ebû Turâb en-Nahşebî, mürîde "Ebû Yezîd'i bir defa görmek Allah'ı yetmiş defa görmekten daha faydalıdır." demiş. Mürîd, "bu nasıl olur." demiş. Ebû Turâb, "sen Allah'ı mahabbetin mikdarı kadar görürsün. Şayet Ebû Yezîd'e bakarsan Allah'ı Ebû Yezîd'in yanında mahabbeti kadar görürsün." demiş.

³⁵² el-Mâide, 5/45.

³⁵³ Âli İmrân, 3/13.

³⁵⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 82, 83.

³⁵⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 83.

³⁵⁶ el-Bakara, 2/165.

³⁵⁷ et-Talâk, 65/3.

³⁵⁸ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 112.

Bunun üzerine mürîd, “beni Ebû Yezîd’e götür.” demiş. Ebû Yezîd’e gitmişler. Ebû Yezîd’i gören mürîd düşüp ölmüş. Ebû Yezîd, ölen mürîd için “kalbinde vasfıyla ortaya çıkamayacak bir sır vardı. Ne zamanki bizi gördü o sırrı ortaya çıktı kalbi bunu kaldıramadı ve öldü.” dedi.³⁵⁹

Mürîd, kalbinin patlaması üzerine hayatını kaybetmiş olabilir. Nitekim gebe olan bir ceylanı avlayan dişi aslanın da yavruyu görünce ceylanı yemekten vazgeçmiş, yavrunun hayata dönmesi için çabalamış bunu başaramayınca da orada can vermiştir. Bu olayı inceleyen araştırmacılar aslanın kalbinin patladığını tespit etmişler.³⁶⁰ Buna benzer bir olayın Rabi’âtü’l-Âdeviye için de anlatıldığı daha önce geçmişti.

Ona göre, mahabbetü’llâh îmanın nurlarından, kişinin ailesini sevmesi gibi diğer mahabbet çeşitleri ise aklın konumundan dolayıdır. Onun için mürîdin Allah’tan başkasına mahabbet beslemesi mürîdin mahabbet makâmına ulaşmasına engel değildir.³⁶¹

2. 5. 8. 2. Mahabbet Makâmında Olanların Sıfatları

Kûtü’l-kulûb’ta mürîdlerin son makâmı olarak zikredilen mahabbet makâmı, bu makâma sahip olan her bir mürîdi mahabbet makâmına çıkartan Allah’ın kendisine mahabbetidir.³⁶² Allah birini sevdiği vakit o kişiyi bu makâma ulaştırır. Allah’ın sevgisi olmadan bu makâma çıkmak muhâldir. O’nun sevgisi kulların sevgisi gibi de değildir. Nitekim mahlûkatın sevgisi huy, cinsiyet, menfaât, vasıf, hoşlanma, merhamet veya Allah’a yaklaşmak için olmak üzere yedi etkenden dolayıdır ki, bu etkenleri Allah’a nisbet etmek câiz değildir.³⁶³ İşte Allah’ın bu sevgisini kazanıp mahabbet makâmına çıkabilmek için el-Mekkî, bazen mahabbetin âmetleri ve bazen de kısımları diye zikrettiği mahabbet makâmına çıkmak için mürîdde olması gereken bazı vasıflar olduğunu belirtmiştir. O vasıfları dokuz maddede özetlemek mümkündür:

³⁵⁹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 115.

³⁶⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=LUMXdmcH7fc> (erişim tarihi: 16. 04. 2018)

³⁶¹ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 113.

³⁶² el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 104.

³⁶³ el-Mekkî, *Kûtü’l-kulûb*, c. 2, s. 86.

a- Mürîdin, mahabbetin gereği olan sevgiliyi çokça anması. Allah'ın kulunu sevdiğinin bir âlameti de kulun Allah'ı zikretmesidir ki zikir, O'nun kullarına ihsân ettiği en büyük nîmetlerindedir.³⁶⁴

b- Mürîdin, bir an önce Allah ile karşılaşmayı istemesidir ki, o da ölümü özlemek demektir.³⁶⁵ Ancak unutulmamalıdır ki, Allah dostları için asıl olan bu dünyada O'na kavuşmaktır. Onların bütün gayreti vuslâtı bir an önce gerçekleştirmektir. Âhirette ise zaten vuslât muhakkaktır. Ayrıca Resulü Allah'ın (s. a.v), “sizden biriniz ölümü istemesin. İyi olan iyiliklerini artırabilir kötü olan tevbe edip Allah'ın rızasını kazanabilir.”³⁶⁶ hadisini unutmamak lâzımdır.

c- Mürîdin Allah'ın kelamını sürekli tekrar etmesi ve Kur'ân'ı sevmesidir. Ona göre, değil mahabbet makâmına ulaşmak, Kur'ân'da her istediğini bulmayan mürîd bile olamaz.³⁶⁷

d- Mürîdin Allah'a yaklaştıran âhîret işlerini dünya işlerine tercih etmesi.³⁶⁸ Tabi dünyayı bütünüyle terk etmenin doğru olmadığını Allah haber vermiştir. Zira şöyle buyurmuştur: “Allah'ın sana verdiği şeylerde âhîret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma.”³⁶⁹ el-Mekkî'nin mahabbet için bu şartı koşması, gülü seven dikenine katlanır misâli Allah'ın sevgisini gâye edinmiş kişi, önceliği O'nu râzı edecek şeylere vermelidir.

e- Mürîdin mâsivayı terk edip sükûneti Allah'ta bulması ve O'nunla ünsiyet kurmasıdır.³⁷⁰ Mürîd, Allah'tan uzaklaştıran her nesneden uzak durmalıdır. Bu arada Evliyâü'llâh'ı da ihmal etmemeli ve onlara karşı zelîl olmalıdır.

f- Mürîdin sıkıntılarını Allah'a şikâyet etmekle rahatlaması, varsa sıkıntıları O'ndan başkasına arz etmemesidir. Tabi bu durumda Hz. Eyyûb (a. s)'un tutumunu örnek alıp edebe riâyet etmesi gerekir.³⁷¹

g- Mürîdin teheccüd namazını (gece namazı) uzun tutmasıdır.³⁷² Nitekim Allah, Resulü Allah'a (s. a. v) hitaben “gecenin bir kısmında da uyanarak sana

³⁶⁴ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 84.

³⁶⁵ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 84.

³⁶⁶ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, et-Temennî, 7235.

³⁶⁷ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 88.

³⁶⁸ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 88.

³⁶⁹ el-Kasas, 28/77.

³⁷⁰ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 89.

³⁷¹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, c. 2, s. 90.

mahsus fazla bir ibâdet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni Makâm-ı Mahmûd'a ulaştırısın."³⁷³ buyurarak, gece namazını Peygamber'ine farz kılmıştır. Allah'ın mahlûkatı arasında en çok Hz. Peygamber'i sevdiği tartışmasız kabul edildiğine göre ve daha önce de ifade edildiği gibi, mahabbet makâmı Allah'ın sevmesine bağlı olduğuna göre o halde mürîd gece namazına dikkat etmelidir ki mahabbet makâmına ulaşsın.

h- Mürîdin el-Âsr sûresinde ifade edilen buyruklara riâyet etmesidir.³⁷⁴ O buyruklar da hakkı ve sabrı tavsiye etmektir. Ona göre, bu vasıflara dünya hayatında zühdü ön plana çıkarmadan sahip olmak imkânsızdır.³⁷⁵

³⁷² el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 91.

³⁷³ el-İsrâ, 17/79.

³⁷⁴ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 91.

³⁷⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, c. 2, s. 92.

SONUÇ

Ebû Tâlib el-Mekkî, tasavvuf tarihinde zühd döneminden sonra, tarikatlar döneminden önce, tasavvuf tarihinin klasik dönemi denilen çağda yaşamış, *Kûtü'l-kulûb* adlı eseriyle, İslâm ve Batı âleminde iz bırakmış, Gazâlî (ö. 505/111) gibi İslam tarihinde iz bırakmış şahsiyetleri etkileyen önemli bir sûfidir.

Ebû Tâlib el-Mekkî, ilk dönem sûfilerdendir. Tasavvuf tarihi açısından bu dönemin ehemmiyeti tartışmasız kabul edilmektedir. Nitekim bu dönemde tasavvuf ilminin temel esasları denilebilecek, tasavvufta asıl olan mürîdin Allah'a vuslâtı için gerekli bütün meseleler incelenmiş ve tasavvuf ilminin ana kaynaklarını oluşturan eserler yazılmıştır.

X. Yüzyılda yaşayan el-Mekkî, yaşadığı dönemin itikadî çalkantıları içerisinde halkı Allah'ın hükümleriyle âmel etmeye davet etmiştir. İnsanları vaazları ve yazdığı eserlerle ilâhî istikâmete çağıran el-Mekkî'nin gâyesi, Allah'ın muradınca bir hâl yaşamaktır. el-Mekkî, bir mü'minde, bir mürîdde olması gereken hasletleri âyetlerin hükmü ve Resûlullah'ın (s.a.v) sünnetiyle izah etmiştir. Onu endişelendiren konuların başında, insanların Allah ve Resûlü'nün çizdiği istikâmetten yanlış yollara sapmalarınıdır. Zira yaşadığı dönemde birçok insan Allah'ın hükümlerini ve Hz. Peygamber'in sünnetini kendi hevâ ve hevesleriyle değiştirmeye ya da kamufule etme gayreti içindeydiler. Diğer taraftan kendisine ehl-i tasavvuf diyen kesim de aynı gafletle birçok yanlış yapmaktaydılar. İşte el-Mekkî böyle bir dönemde insanlara Hakk'ı ve hakikatı anlatmaya ve yazmaya gayret etti.

el-Mekkî, ilâhî hakikatlerin böylesine tahrif edildiği bir dönemde ve tasavvufî hâl ve makâmların amacından uzak bir şekilde değerlendirilip yorumlandığı bir zamanda Hakk'ı ve hakikatleri anlatmayı kendine en önemli vazife olarak addeder. Bu gâyeyle bir mürîdin hayatını bir bütün olarak ilgilendiren her konuda nasıl bir hâl yaşayacağını, gaflete düşmemek için nelere dikkat edeceğini hem vaazlarında hem de yazdığı eserle ortaya koyar. Bu hayatî bilgileri verirken de âyetlerden, Hz. Peygamber'in (s.a.v) söz ve fiillerinin yanı sıra sahabenin hayatından deliller verir. el-Mekkî bu hizmeti ortaya koyarken farklı konulara getirdiği açıklama ve yorumlardan dolayı birçok kişi tarafından tenkit edilir. Bazı kendini bilmez kişiler

tarafından da ağır ithâm ve hakaretlere de mâruz kalır. Fakat her şeye rağmen o hak bildiği şeylerden taviz vermeden yoluna devam eder.

Tasavvufî hâl, makâm ve diğer tasavvufî kavramlara getirdiği yorum ve açıklamalarla sadece yaşadığı dönemde önemli tesirler bırakmadı. el-Mekkî, tasavvufî anlayışıyla ve bırakmış olduğu *Kût'ul-kulûb* adlı eseriyle kendisinden sonra yaşamış olan birçok önemli muhakkik mutasavvıfı etkilediği gibi onlara rehberlik de yaptı. Tasavvufî hâller ve makâmılar konusunda el-Mekkî'nin çağdaşı olan es-Serrâc (ö. 378/988) tarafından *el-Lümâ* ve sistematik kelamî görüşleriyle bilinen el-Kelâbâzî (ö. 380/990) tarafından *et-Ta'arrûf* isimli eserler yazıldı. Fakat el-Mekkî ilk defa tam bir sûfî anlayışıyla bu kavramlara izâhat getirdi. Böylece kendisinden sonra Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1073) gibi zatlar onu takip ederek tasavvufî hâl ve makâmıları daha da detaylandırarak açıklamaya çalıştılar. Bu konuda el-Kuşeyrî'nin yazdığı *er-Risâle* tasvufî kavramları detaylı anlatan en önemli tasavvufî klasik kaynaktır. İşte bu sebeple el-Mekkî tasavvufî anlayışın neşvü nema bulmasının öncülüğünü yapan şahsiyetlerin içinde önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada tasavvufî birçok konuya ilk defa açıklık getiren, tasavvufî kavramların anlaşılıp yerleşmesine büyük bir katkısı olan el-Mekkî'nin tasavvufî kavramlara getirdiği yorumları ele alındı. el-Mekkî diğer sûfîlerin kaleme aldığı kaynaklardan farklı olarak makâmılara farklı bir açıklama getirmiştir. O, makâmıları başta mürâkabe ve yakîn olmak üzere ikiye ayırır daha sonra, tevbe, şükür, sabır, recâ, havf, tevekkül, zühd, rızâ ve mahabbet makâmılarını diğer sûfîlerden farklı olarak yakîn makâmılarından sayar ve bu makâmıları açıklar.

Doğum tarihi bilinmemekle beraber hicrî 386 yılında vefat eden el-Mekkî'nin ona nisbet edilen *İlmü'l-kulûb* adlı eserini hariç tutarsak, günümüze ulaşan tek eseri tevhit makâmına ulaştırmayı amaçlayan *Kütü'l kulûb*'tur. Nitekim bu kitabının tam ismini, “tevhîd makâmına ulaşmada, mürîdin yolunun özelliği ve sevgiliyle olan muâmelede kalplerin azığı” şeklinde Türkçeye tercüme etmek mümkündür. Bu anlamda el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb* adlı eseri, tasavvufun en önemli konularından biri olan makâmılar konusuna müstesnâ bir katkı sağlamıştır. Kur'ân ve sünneti temel olarak makâmıları açıklayan el-Mekkî, tasavvuf ilmine büyük katkılar kazandırmakla beraber, onun bu katkıları sadece tarihsel bir ilginin konusu olmamalı, bilakis nihilizm girdabında acı çeken günümüz insanın yarasına merhem olacak şekilde

günümüze ulaşan tek kitabı *Kûtü'l-kulûb* üzerinde okumalar yapılarak değerlendirilmelidir. İşte el-Mekkî bu kitabında yukarıda ismen zikredilen makâmlarla insanı tevhd makâmına ulaştırmayı gâye edinerek varlık denizinde parçalanmış olan insanın kalp ve ruh dünyasını asıl Varlık'a yönlendirerek gündelik hayatını da anlamlandırma potansiyeline sahiptir.

KAYNAKÇA

- Abdullah Emin, Ebû Alî el-Fârisî, *el-Muktetaf*, sy. 5, Kahire, 1952.
- Abdurrauf Mahluf, *el-Bakillânî ve Kitâbuhu İcâzü'l-Kur'ân*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1973.
- Ahmed b. Hanbel-, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, 1. Baskı, thk. Şua'yb el-Arnâvut, Kahire: Müessesetü'r-risale, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiü's-sahîh*, 2. Baskı, 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cemalüddin Ebû'l-Ferec, *el-Müntezem fî târihi'l ümem ve'l mülük*, thk. Muhammed b. Abdülkâdir A'tâ, Mustafa Abdülkadir A'tâ, 1. Baskı, 19 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'ı* (nşr. Bedreddin Kahveci, Beşir Cuveycâtî), Beyrut: Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, 1984
- Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilu'l-muşkile el-ma'rûfe bi'l-bağdâdiyyât* (nşr. Salâhuddîn Abdullah et-Teykâvî), Bağdat: Vizaretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni 'd-Diniyye, t.y.
- Ebû Bekr b. Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-müsannef fîl ahâdîsi ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, 1. Baskı, 7 cilt, Riyâd: Mektebetür' rüşd, 1988.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenu Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Albânî, 1. Baskı, Riyad: Mektebetü'l-maarif, 1988.
- Ebû Hâtim ed-Dâremî, Muhammed b. Hibbân, b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî, *el-İhsân fî tarîbi sahihi ibn hibbân*, thk. Şua'yb el-Arnâvûtî, 18 cilt, Beyrût: Müessesetü'r risâle, 1998, cilt 2, s. 377.
- Ebû Hilâl el-Âskerî, *el-Fürûkü'l-lüğaviyye*, thk. Mustafa Abdulâlîm, Sa'd Muhammed Hamûde, el-Kâhire, el-Mektebetü't-tevfikiyye, 2016.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, 3. Baskı, 10 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye, 1409.

- el- Baġdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb, *Târîhu Baġdâd ve züyûluhu*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, 24 cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübül-İlmiyye, 1996.
- el- Yâfîî' Ebû Muhammed Afîfüddin Abdullah b. Esa'd b. Ali b. Süleyman, *Mirâtü'l-cenân ve İbretü'l Yekezân min hevâdisi 'z-zaman*, thk. Halil Mansûr, 4 cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- el-Baklî, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, *Meşrebü'l-ervâh*, thk. A'sım İbrahim el-Keyâlî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2005.
- el-Buhârî, muhammed b. İsmail Ebû Abdullah, Muhtasarı *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Nâsirüddin el-Elbânî, Riyâd: Mektebetü'l meârif, 2002.
- el-Camî, Molla Nureddin Abdurrahman b.Ahmed, *Nefehâtü'l-üns min hederati'l-küds*, thk. Muhammed Edîb el-Câdır, 2 Cilt, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2003.
- el-Cîlânî, Abdulkadir b. Musa b. Abdullah, *el-Ğünye*, Kâhire: el-Mektebetü't-tevfikiye, 1999,
- el-Emîr, muhammed b. İsmail b. Salâh b. Muhammed el-Husenî, *et-Tenvîr şerhu'l-câmiî's saġîr*, thk. muhammed İshâk, Muhammed İbrahim, 11 Cilt, Riyad: Mektebetu dârü's-selâm, 2011.
- el-Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî el-Mukrî, *el-Misbâhü'l-münîr*, Kâhire: Darü'l-Hadis, 2007.
- el-Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî, *Menâzilüs'-sâirîn*, trc. Abdurrezzak Tek, 1. Baskı, Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- el-Isbahânî, Ebû Nuâyım Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabâkâtü'l-esfiyâ*, 10 cilt, Mısır: es-Saâde, 1974.
- el-Kâşânî, Abdurrezzak, *Istîlâhâtü's-sûfiyye*, thk. Âsım İbrahim el-Keyyâlî, 2. Baskı, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2012.
- el-Kelâbâzî, Ebubekr Muhammed b. İshâk, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsuddîn, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1993.

- el-Kilânî, es-Seyyid Muhammed b. Abdülkadir, *Ebvâbü't-tasavvuf makâmâtuhu ve âfâtuhu*, thk. es-Seyyid Mîâd Şerefüddin el-Kilânî, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2010.
- el-Kuşeyrî, el-Îmâm Abdulkerîm b. Hevâzın, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Beyrut: el-Yemâme, 2014.
- el-Mekkî, eş-Şeyh Muhammed b. Ali b. Atiyye el-Hârisî Ebû Tâlib, *Kûtu'l-kulûb fîmuâmeleti'l-Mahbûb ve vasfî târîki'l-mürîdi ilâ mâkâmi't-tevhîd*, thk. Asım İbrahim el-Keyâlî, 2 Cilt, Lübnan: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2009.
- er-Râzî, Zeynuddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdulkâdir, *Muhtaru's-Sihâh*, 12. Baskı, 1 Cilt, Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemîyye, 2001.
- es-Serrâc, Ebî Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, *el-Luma'*, thk. Kamil Mustafa el-Hindâvî, 3. Baskı, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2016.
- es-Sühreverdî, Abdulkâhir b. Abdullah, *Avârifü'l Meâ'rif*, 2. Baskı, Dâru'l-kitabî'l-ârabî, 1983.
- es-Sülemi, Ebî Abdurrahman b. Hüseyin, *Tabakâtü's-sûfiyyei* thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 3. Baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2010.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *İhyâu ulûmü'd-dîn*, thk. Seyyid İ'mrân, 5 cilt, Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2004,
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *Mecmûa'tur-resâil*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1996.
- Hasen İbrahim Hasen, *Târîhu'l-İslâmi's-Siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Kahire: Mektebetu'n-nahdati'l-mısrîyye, 1987.
- Heyet, *el-Mu'cemu'l-vasît*, 2. Baskı, Kahire: el-İdâretü'l-ammeti li'l-mü'cemâti ve ihyâu't-türâs, 1982.
- İbn Ârabî, Mühyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Hâtemî, *el-Fütûhâtü'l-mekîyye*, thk. Ahmed Şemsüddîn, 3.Baskı, 9 cilt, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2011.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Muâz b. Mâd, *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk: Şuâyb el-Arnaût, 18 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1988.

İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-Âzamî, 4 Cilt, Beyrut: Mektebü'l-islâmî, 1970.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbnMâce*, thk. Yasir Hasan, vd. 1. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2009.

İbn Tağrî Berdî, Cemalüddin Ebü'l Muhâsin Yusuf, *En-nücümü'z-zâhire fi mülûkî Misre*, Kahire, Dâru'l-kütübü'l-misriyye, t.y.

İbni Kesir, Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Amr b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî sümme ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ven-nihâye*, thk. Abdüllah b. Abdü'l Muhsin et-Türkî, 1. Baskı, 21 cilt, y.y.: Dâru Hicr, 2003.

İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzî, *el-Müntezem fi târîhi'l ümemi ve'l mülûk*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ, muhammed Abdulkadir Atâ, 1. Baskı, 19 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu Ferec Abdurrahman b. Cevzî, *Telbîsü İblîs*, thk, Eymen Sâlih Şabân, Kahire: Darü'l-Hadis, 2003.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l Hasan Ali eş-Şeybânî, *el-Kâmi'l fi't-târih*, thk: Ömer Abdüsselam Tedmirî, Beyrut: Darü'l-kitabi'l-ârabî, 1997.

Karaman, Fikret, vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Kelâbâzî, Ebî Bekr Muhammed b. İshâk el-Kelâbâzî, *et-Taârrü'f li mezhebi ehli't-tasavvuf*, hk. Ahmed Şemsüddîn, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2011.

Miskeveyhi, Ebû Âlî Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-ümem*, Kâhire, 1919.

Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim*, thk: Yâsir Hasan, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2012.

- Müslim, Ebü'l Hüseyin Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *muhtasaru Sahîhu Müslim*, thk: Muhammed Nâsirüddin el-Albânî, 6. Baskı, 2 cilt, Beyrut: el-Mektebetü'l-islâmî, 1987.
- Müslim, Ebü'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 5 cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-ârabî, t.y.
- Saklan, Bilal, "Ebû Tâlib el-Mekkî" *DİA*, 44 Cilt, İstanbul, TDV Yayınları, 1994.
- Şemsüddin Ebü'l-Müzeffer, Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdüllah el-ma'rûf bi sibtî İbnü'l-Cevzî, *Mirâtüz'zaman fî tevârihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd., 1. Baskı, 23 cilt, Dimeşk: Dâru'r-risâleti'la'lemiyye, 2013.
- Tasavvuf Klasikleri*, Ed.: Ethem Cebecioğlu, İstanbul: Erkam Matbaacılık, 2010.
- Tenik, Ali, *Ahmed Kuddûsî ve tasavvuf düşüncesi*, Erkam Matbaası, Bor'lu Ahmed Kuddûsî vakfı, 2012.
- Tenik, Ali, *II. Uluslararası Eyyûb Peygamber Sempozyomu Bildiriler ve Makaleler*, edtr. Abdullah Ekinci, Ankara: Urfa Okulu Yay. 2017.
- Tenik, Ali, Vahit Göktaş, *Allah'la Varolmanın Yolu Zikir*, İstanbul: Erkam Yayıncılık, 2015.
- Uludağ, Süleyman, "Ma'rifet", *DİA*, 44 Cilt, Ankara, TDV Yayınları, 2003.
- Yazaki, Saeko, *Ebû Tâlib el-Mekkî'de Tasavvuf*, çev. İrfan Kelkitli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.